

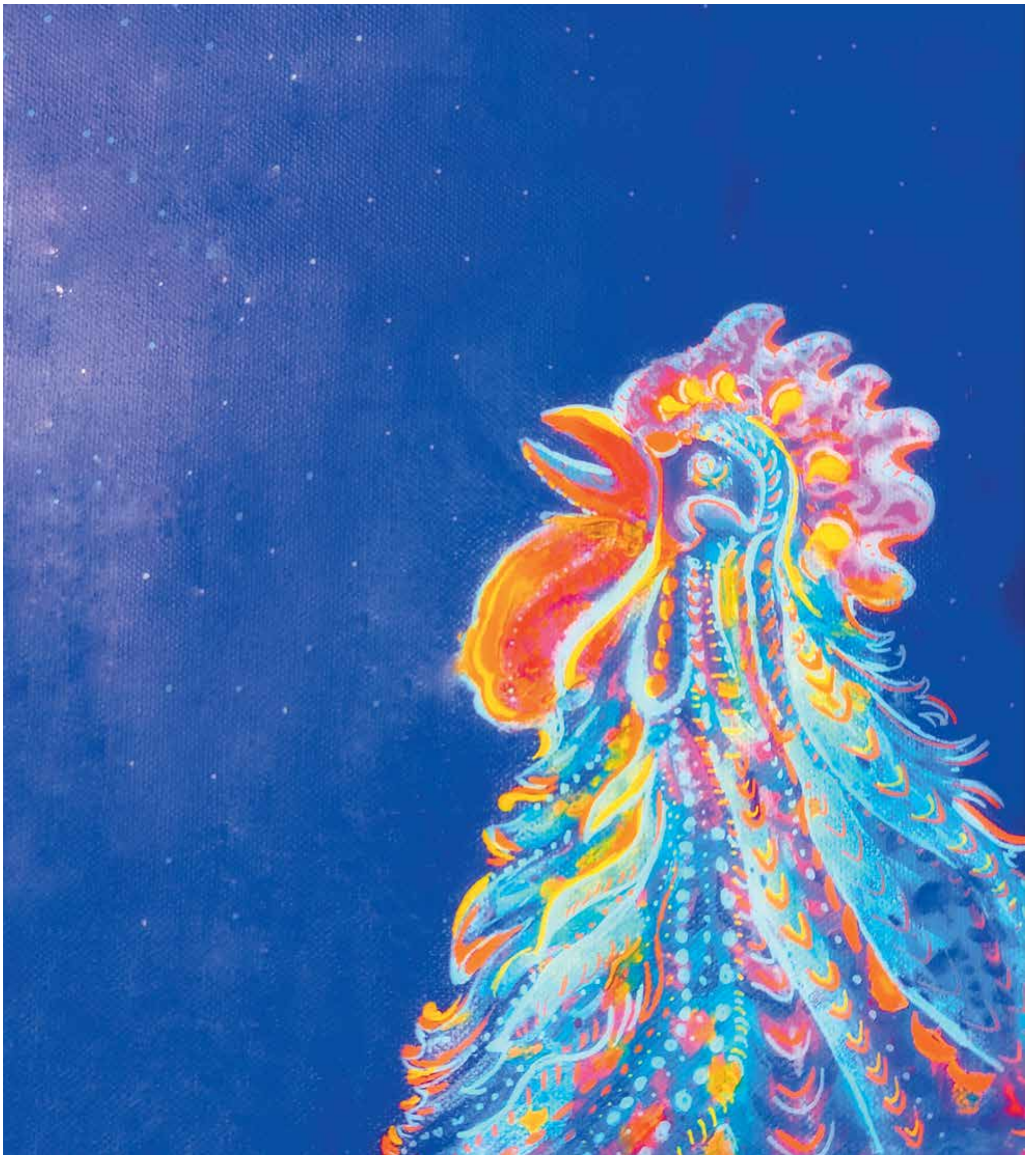
שבת

מוסף לתורה, הגות, ספרות ואמנות

גיליון 1333 | פרשת תרומה | ג' באדר תשפ"ג | 24.2.2023 | מקור ראשון

14 > "לא מרגישה שהפכתי למזרחניקית": מה קורה לחרדים שמצטרפים לציונות הדתית?

20 > סיפורם של שני אסירי אושוויץ נכרך בעלילות ריגול בישראל. מותחן ביכורים ל**מיכאל טוכפלד**

גיליון 1333

למאמרים ותגובות:
shabbat@makorrishon.co.il
www.makorrishon.co.il

מיכאלה למדן

*
אֶת הַצֶּדֶף הַגָּדוֹל
בְּעֵבֶר הַיָּחַד קָדַם עוֹנָתוֹ,
הַצְמִידִי לְאֶזֶן קִטְנָה.
הַיָּחִי לְשִׁמְעַ בְּדַק מִן הַדַּק
מָה מוֹסֵר הַיָּם מוֹסֵר הָרוּחַ הַיָּ
הַיָּ הַי -
כֵּן אֲנִי חָנוּ תְּלִיּוֹת -
בְּחִצֵּי הַמַּעְגָּל אֶל מוֹל הַמְּשִׁיק
מִפְּצָלוֹת קָצָה
אֶל קָצָה מְרַד אִו הַכְּנַעָה
מִמְתִּינוֹת לְתַדָּר
מְשִׁיב גְּלִים
מְחִיָּה הַעוֹנוֹת בְּשִׁפְהָ.
אֶז נֹכַח לֹמֵר, קִטְנָה
שְׂמֵעִי, הַפְּכֵת מִיָּתֵד
וְהִנֵּה עוֹלָם -
מִקְהֵלָה

אֶת הַצֶּדֶף הַקָּטָן הַיָּחִי לְצַד הַצֶּדֶף הַקָּטָן

17

הרב דורש צדק חברתי
האם כתבי הראי"ה קוק מכילים גם תפיסת עולם חברתית כלכלית? פרופ' יהונתן גארב על השורשים הסוציאליסטיים של הציונות הדתית

06

ראש הממשלה כמגשר
התנגד לכור ההיתוך ונאם בוועידת מפלגת חרות: בעידן של שסע לאומי, מנהיגותו של לוי אשכול עשויה לשמש מודל לשיח דיאלוגי

” ציונות דתית היא בעומקה חיבור בין דתיות לחילוניות. בזהות שלי יש יסודות דתיים של לימוד תורה ומחויבות להלכה, ויסודות חילוניים של האדם היוצר, האקטיבי

ד"ר משה מאיר, עמ' 10

שאלות

/ דוד צוראל /

1. חוק לעידוד איזה סוג של תרומות נחקק בשנת תשע"ט? לפי אחד הסעיפים בחוק, "מי שתורם _____ לארגון לחלוקת _____ לא יישא באחריות אזרחית או פלילית לנזק שנגרם בשל תרומת ה_____ אם פעל לפי הוראות כל דין החלות עליו ולא התרשל". /
2. מהו ספר השו"ת הידוע שכתב ר' ישראל איסרלן, שקיבל את שמו מגימטרייה של מספר התשובות בו - 354 / 3. היכן נמצאים החיבורים בבעיטה שנעשית "לבין החיבורים"? / 4. לסגל דיפלומטי - צבע לבן. לצה"ל - צבע שחור. למשטרה - צבע אדום. מהו הצבע הרגיל? / 5. בעבר היה היחס בין רוחב לגובה במסכי טלוויזיה 4:3. איזה יחס החליף אותו בשנים האחרונות? / 6. דמותו של מי משלימה את כותרת הסרט של אולפני מארוול שיצא בשנת 2021, "...ואגדת עשר הטבעות"? / 7. מה הן צבעי הטבעות שבסמל המשחקים האולימפיים? / 8. בתכנות, איזו סוג פקודה מוגדרת בעזרת מילים כמו while, for, do? / 9. "כס הכסף" הוא אחד משבעת הספרים באיזו סדרה? / 10. אילו שני מוסדות תרבות שוכנים במשכן לאמנויות הבמה בתל-אביב? / 11. איזה שם נוסף ניתן לזן הענבים סירה, שם שהוא חולק עם עיר באיראן?

עורך אלחנן ניר
עורך משנה שמואל פאוסט
סגן עורך אברהם שפירא
מערכת פנינה גפן, עידו פכטר
הפקה דבורה סוסנוביץ'
עיבוד תמונה נועה נבו
עיבוד מוריה קראוס

בשער תליה פרי, "שלוש משמרות של געגוע", אקריליק על בד, 2021

מימון המונים

לאחר קבלת התורה עם ישראל איננו נכנס לבית המדרש אלא מגויס למיזם בנייה לאומי, שנועד לשמר את רגע האחדות הנדיר למרגלות הר סיני / שירה מרילי מירוויס /

איור: מנחם הלברשט

גם לרמה של "בלב אחד". אני רוצה להציע שפרשת תרומה מבקשת להחזיק את האחדות של מעמד הר סיני עוד רגע אחד. במקום לעבור לבית המדרש וללמוד, במקום להיכנס לפלפול הלכתי, הקב"ה נותן לנו את האפשרות להתאמן על השיעור החשוב שעברנו במתן תורה – יש לנו יכר לת להתאחד בשביל רעיון, יש לנו יכולת לכוון את הלבבות של כולם למען מטרה אחת. ואם בהר סיני זה קרה בצורה טבעית, מתוך החי וויה העצומה, בא הקב"ה ונותן לנו משימה, פרויקט משותף, כדי שהי תובנה הזו של האחדות לא תישאר ברמת התחושה, אלא תהפוך בזכות האימון לטבע שני שלנו. המשימה הזו דורשת את הכוחות והכישרונות של כולם. ההתגייסות המשותפת הזאת, של "כל איש אשר ידבנו לבו", עשויה לסייע לנו לשמר את האחדות, כך שגם בחד ניות הבאות של עם ישראל נצליח להימנע מריב ומחלוקת.

איש אל אחי

כבר כמה שבועות שיש לי הודות לכתוב כאן. בדבריי אני נצי מדת לפרשה, ואיננה מתפקידי לעסוק בענייני דיומא, אבל אני מרגישה שאין ביכולתי לידום, ומבקשת לנצל את הבמה הזו כדי לבקש: הבה נשתדל יחד להוסיף חמלה, להוסיף הקשבה. בואו נזכור שכבר היינו "כאיש אחד בלב אחד", ולכן יש לנו היכולת הזאת.

בסופו של דבר, מתחת לכל המסכים והבדים והמחיצות, מה שנגלה לנו במשכן, על הארון, בקודש הקודשים, הוא מראה הכרובים: "ופנייהם איש אל אחיו". את כל הקרשים במשכן מחברים על ידי הלולאות: "מקפילת הללאת אשה אל אחתה".

אנחנו רשאים לחלוק זה על זה ולראות את המציאות אחרת, אבל מתוך ידיעה שכולנו פועלים מתוך רצון אמיתי לבנות פה חברה טובה וצודקת ומתוקנת. ואם נצליח להי סתכל איש אל אחיו ואישה אל אחותה ולהבין שהאחדות בינינו הכרחית להמשך קיומנו פה, אולי נצליח לנהל גם את המחלוקת בינינו מתוך אהבה ואחוה ושלוש ורעות. ●

הרבנית שירה מרילי מירוויס היא רבנית קהילת "שירת התמר" והממונה על המועצה הדתית באפרת

בשבוע שעבר הגענו לשיא השיאים, קודש הקודשים. פרשת משפטים מסתיימת במילים: "ויבא משה בתוך הענן ויעל אל ה'". כל השבוע אני מסתובבת עם התחושה הזאת – משה רבנו בתוך הענן, חברותא עם הקב"ה. והנה מגיעה שבת, אנחנו פותחים את פרשת תרומה, ומתחילים לקרוא על זהב ועצים וברדים, שמן למאור, טבעות לחיבור, זרים לקישוט, מספר אמות ורוחב הצלעות.

ואני שואלת את עצמי אם זה הזמן. אחרי הר סיני, עם הרושם האדיר של האחדות ושל ה"נעשה ונשמע", עם קולות השופר שעדיין מהדהדים לנו בלב, עם הרגישות של המצוות החברתיות המפורטות בפרשת משפטים, זה הזמן לפי רויקט בנייה בסדר גודל שכוה? לא היה עדיף להיכנס לבית המדרש וללמוד את הדינים החדשים? מה מטרתו של המשכן בנקודת הזמן הזו של בני ישראל?

ידועים דברי רש"י על הפסוק "ויחן שם ישראל נגד ה'". (יט, ב). רש"י דורש את הביטוי "ויחן", לשון יחיד – "כאיש אחד בלב אחד". אנחנו כל כך רגילים להזכיר שבני ישראל עמדו מאוחדים לקבל את התורה, עד שאנו שוכחים את המשך דברי רש"י: "אבל שאר כל החניות בתרעומות ובמחלוקת". האחדות של בני ישראל בהר סיני הייתה מיוחדת ויוצאת דופן, שכן שאר החניות התאפיינו במריבות ובמחלוקות.

למרבה ההפתעה אין זו הפעם היחידה שרש"י משתמש בביטוי הזה. כמה פרקים קודם לכן, בפרשת בשלח, נאמר על המצרים "והנה מצרים נוסע אחריהם" (שמות יד, י), וגם שם כותב רש"י: "נוסע – בלב אחד כאיש אחד". אותו הביטוי, רק בחילוף סדר המילים, נאמר על מצרים. גם הם התאחדו למען המטרה החשובה שעמדה לנגד עיניהם. קצת מאכזב לגלות שלא רק לנו ישנה היכולת להיות כאיש אחד בלב אחד. מילא אם הדבר היה נאמר על בני ישראל במקומות שונים ובאירועים אחרים; אבל להשתמש בביטוי היפה הזה, שמתאר רגע כל כך משמעותי בחיינו, ביחס למצרים? ועוד כשהם רודפים אותנו? או מה ההבדל בינינו לבינם, ולמה רש"י מחליף את סדר המילים?

עצמי מורחב

על המצווה "ואהבת לרעך כמוך" מסביר בעל התניא שכיוון שבני ישראל הם "חלק אלוק ממעל ממש", בעצם כולנו אחד. לכן אהבת ישראל במהותה אינה לאהוב אחד את

השני, אלא מצווה לאהוב את עצמנו המורחב, חלק מאיתנו. כשאני מזהה את החלק האלוהי שבכל אחד מישראל, אני מסוגלת לאהוב אותו. כלומר, עם ישראל הוא ממש "כאיש אחד", רק שלעיתים המחלוקות והמריבות גורמות לנו שלא נהיה "בלב אחד". בזמן מתן תורה הצלחנו, בשונה משלבים אחרים במסע, ליישב את המריבות ולהגיע לדרגה שהיינו בלב אחד לקראת מתן תורה.

גם אצל המצרים הייתה אחדות, אבל שונה. מה שליכד אותם לא הייתה העובדה שהם גוף אחד, אלא שבאותה נקודת זמן שבה הם רדפו אחרינו, הייתה להם מטרה משותפת. זהו ה"בלב אחד" שכיוון אותם לאותם מטרה, ומשום כך נהגו "כאיש אחד".

ברגישות הפרשנית שלו מצליח רש"י לבטא במילים ברורות ובהחלפת סדר המילים את הרעיון העמוק הזה. אצל המצרים, הלב האחד, כלומר המטרה המשותפת, הוביל אותם להיות ברגע ספציפי כאיש אחד. אצל עם ישראל, לעומת זאת, הסדר הפוך. אנו במהות "איש אחד", וכשאנחנו מצליחים להתגבש סביב מטרה משותפת – אנחנו יכולים להגיע

עמי שנער, "הפגנה לא מנומסת בכיכר רבין" (פרט), אקריליק על בד, 2021. מתוך התערוכה "לך לך" שהוצגה בבית האמנים בראשון לציון. צילום: אבי אמסלם

פיצול אישיות לאומי

העימות הגואה בחברה הישראלית חושף נפש קולקטיבית שסועה, שכל אחד מחלקיה רואה באחר איום על עצם קיומו. הדרך לתיקון מתחילה בהקשבה של ענווה / **אבינעם דאר**

אינני מהשולחים ידם בעט, ודאי שלא בהקשרים פוליטיים. הפעם אני כותב מתוך תחושה שאינני יכול לעצום עוד את עיניי נוכח בת עמי. אנו נמצאים בימים הרי גורל לחברה הישראלית. תוצאות הבחירות האחרונות, הקמת הממשלה החדשה, תוכניותה ויעדיה – כל אלה מעוררים חרדה בקרב חלקים נכבדים בציבוריות הישראלית. תמציתה של החרדה נוגעת לרפורמה המשפטית ולגל חקיקה דתית, המופיע עתה שתייה במה שחלקים בחברה הישראלית רואים כמין שיכרון כוח של מפלגות השלטון, המאיימות על עתידה של הדמוקרטיה, על ערכי החופש והשוויון ועל מקומה של ישראל בעולם הנאור. האימה מפני שלטון סמכותני הדומס את זכויות הפרט הבסיסיות, והכל בחסות החוק, הביאה להחרפת הטונים. נשמעות קריאות להפיכה של טונית ולאחיהו בנשק בעת הצורך, ואפילו החלת מעין דין רודף על ראש הממשלה. זכר הימים הקשים שקדמו לרצח ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל, חוזר ומהדהד כמין זיכרון טראומטי וכחלום בלהות. גם אני חרד, ואפילו חרד מאוד. אני חרד לעתידנו כעם, כאומה וכחברה. חרד מפני האפשרות שאנו מובילים את עצמנו לאבדון.

אינני משפטן, ולא אוכל לחוות דעה מבוססת ומר

צקה על הרפורמה המשפטית כשלעצמה ועל השלכיה תיה העתידיות. אולם כפסיכולוג קליני וכאיש בריאות הנפש, ארשה לעצמי לומר משהו על תמונת המצב הנור כחית ושורשיה, ועל מה שנראה לי כחובתנו בעת הזו. הפכנו לחברה מקוטבת. כלומר, חברה שמונעת בעיי קר על ידי חרדה מפני איון מצד ה"אחר" – שמאל מול ימין, חילוניים מול דתיים, ערבים מול יהודים, מזרחים מול אשכנזים (הכול בהכללה, כמובן). ביטוי לכך אפשר לראות בשימוש בטרמינולוגיה של דין רודף, שעל אף היותו מונח תורני-הלכתי, משמש הפעם למרבה ההפתעה אצל מי שמוזוהה בהכללה עם החילוניות. אם דין רודף קשור לחובה להציל את חיי הנרדף, לעיתים אף במחיר חיי הרודף, משמעות הדבר היא שמבחינה סובייקטיבית שני הצדדים חוו בעבר או חווים בהווה סכנה ממשית לקיומם, ולפיכך הדרך להצלה היא בהכחדתו של האחר, המאיים בחיסול ערכיך ואמונתך האידיאולוגית.

בוחר מציאות לקוי

ככל שנוקפות השנים בחברה הישראלית אנו עדים להתנגשות בין שני כוחות עוצמתיים, טיטאניים, שגור געים לשני חלקי הזהות המפוצלים שלנו – הזהות היהודית והזהות הדמוקרטית. האחת, היהודית – המזוהה אינטואיטיבית עם ההיסטורי, הייחודי, הפרטיקולרי, השמרני, זה שמשרטט גבולות ואמון על הצורך בביטחון ובהגנה. מולו ניצבת הזהות האחרת, הדמוקרטית – המזוהה אינטואיטיבית עם ההווה, הפלורליסטי, הרפורמיסטורי, הליברלי והפותח את הגבולות, כשלנגד עיניו ערך אהבת האדם בכללותו. שני זהויות אלה מצטיירות כאויבות זו לזו וכבלתי ניתנות ליישוב. קיומה של הזהות האחת נראה כחותר כמובקת תחת קיומה של האחרת. כפסיכולוגים אנו יודעים שאחד ממאפייני הבריאות הנפשית הוא אינטגרציה של חלקי הזהות העצמית של הפרט, כאשר כל חלקי העצמי כמו "מדברים" זה עם זה בדיאלוג מתמשך. אדם כזה מצויד בראייה מורכבת המאפשרת שיפוט ובוחר מציאות תקין, מהלך חייו מאופייני ביציבות, ויחסיו הבינאישיים תקינים. הוא נושא באחריות להתנהגותו, פועל לתיקונה אם פשע, ואינו מטיל את האשמה לפתחם של האחרים. לעומתו, אדם שזהותו העצמית מפוצלת הוא מי שראייתו פשטנית ומשורטטת בקווי שחור ולבן, קיצרנית, וככזו אינה מדויקת ומאופיינת בשיפוט מציאות לקוי. אדם כזה סובל מדחפים תוקפניים עוצמתיים, ובשל הפיצול בזהותו, את חלקיו "הרעים" הוא אינו משייך לעצמו אלא נוטה להשליך אותם על האחר. ממילא הוא מטיל באופן עקבי את האחריות לפתחו של האחר וחוזה אותו כמי שרודף אותו. לעיתים, כשהחרדה או האשמה בלתי נסבלות, התוקפנות מופנית כלפי העצמי ומסתיימת באובדנות.

דומני שהתבוננות בנפש החברה הישראלית, שעדיין לא השלימה את תהליך התבגרותה, חושפת נפש קולקטיבית שסועה ומפוצלת, שחלקי העצמי שלה אינם "מדברים" זה עם זה. הדבר מתבטא בראייה קיצונית, בעוצמות תוקפנות בלתי מנוטרלות ובקושי לווסת את החרדה הרודפנית, זו שמטילה את האחריות לפתחו של האחר ומאשימה אותו בכל אסונות העבר והעתיד. לעיתים היא נראית כמאמצת את פרקטיקת "הרצחנות" ורצה לאיין את קיומו של האחר דרך השיטת האידיאולוגיה האחת – דתית או חילונית, ימנית או שמאלנית. לחילופין, ברגעי ייאוש, היא מאמצת את פרקטיקת ה"התאבדות".

כמי שחובש כיפה סרוגה ומוזוהה עם החברה הדתית-לאומית, אני מתבונן במבט רטרופקטיבי של כחמישים שנה לאחור. בהיותי ילד ונער הייתה החברה הדתית חברה אחת, בעלת אורך רוח וסובלנות, והכילה גוונים שונים של אורח חיים. במהלך עשרות השנים האחרונות הפכנו גם אנחנו, בתוכנו, לחברה שפושה בה נגע הקיצרניות והפיצול. חברה שבה לכל אחד יש בית מדרש, בית

ספר ובית כנסת משלו, עם אידיאולוגיה וגישה מדויקת שהיא חזות הכול ואין בלתה. חברה שכל פלג בה מביט בהתנשאות ובוזרות על הפלג האחר, ושלכל קבוצה בה יש מין "משיח" משלה, שיש להביאו כאן ועכשיו. תהליך זה הלך ופיצל את החברה הדתית-לאומית בתוכה, ובאופן דומה היא הלכה והרחיקה עצמה מהחברה החילונית ומהשמאל הישראלי. האם זוהי אחריותם הבלעדית לתהליך התרחקות זה?

חוששני שתמונה זו היא מיקרוקוסמוס למתרחש בחברה הישראלית בכללותה. משיחיות וקיצוניות הן תופעות הקשורות בניסיון לממש את האידיאולוגיה המושלמת – דתית כחילונית, ימנית כשמאלנית – כאן ועכשיו, ולהכחיד את הכופרים בה. הן מביטות בהתישנות וזרות על האחרים הנבערים והחשוכים, שטחו עיניהם מלראות את ה"אמת" ומלהכיר בה.

שתיקה של הקשבה

חז"ל הורו לנו שבעת משבר לאומי "מוציאין את התיבה (מבית הכנסת) לרחובה של עיר" (משנה תענית ב, א). במקרה זה אין מדובר ב"ציאה לרחובות", להפיץ גז. זוהי קריאה לחשבון נפש ציבורי, להתבוננות בהתנהגותנו והתנהגותנו כדי לחולל תיקון ושינוי. המשנה ממשיכה: "ונותנים אפר מקלה על התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין". זוהי קריאה הפונה בראש ובראשון נה למנהיגים, לתקשורת, כמו גם לכל פרט – להפסיק את השיח הקיצוני, הפופוליסטי והאלימ, המוביל אותנו לעברי פי פחת. עלינו להיות נכונים לביהינה עצמית, לאינטרוספקציה שתביא ללקיחת אחריות על התנהגותנו והשפעתנו על האחר, ולא רק להכות על חזהו של האחר בקריאה "אשמתם, בגדתם, גזלתם, דיברתם דופי". עלינו "לצאת לרחובה של עיר" בהמונינו, ולשתוק זה מול זה. לא שתיקה של תבוסה וייאוש, התרסה או אדישות. עלינו לשתוק שתיקה של הקשבה. להקשיב ולהוסיף להקשיב ללא הגה, עד שנתחיל להבין באמת.

ההכרה האמיתית במשמעות קיומו של הזולת היא קשה ומפחידה. בקיומו, במציאותו בחלל, כגוף שתרם פס מקום – האחר דוחק ומצמצם את קיומי. בו זמנית, גם קיומי בחלל תופס מקום, דוחק ומאיים על האחר. מציאות זו עשויה להוביל לשלוש דרכים אפשריות. האחת – תגובה תוקפנית, רצחנית, שמטרתה מחיקתו של האחר. השנייה – הצפה של אשמה על עצם קיומי כפוגע בזולת, שתביא להרס עצמי ול"התאבדות". הדרך השלישית, הקשה מביניהן, נוגעת ליכולת לשאת את האשמה המובנה בקיום שלי עם האחר, ומתוך כך ליטול אחריות ולהילחם על אפשרות קיומו של האחר. דוגמה טובה לכך היא העמדה האפשרית שממנה אנו מנהלים את מערכות יחסינו הווגיות. האם אנו שתלטניים, האם אנו קורבנות נצחיים של בני זוגנו, או שזוגיותנו חיה כנוכחות הרדית בבחינת "פניהם איש אל אחיו".

עלינו להיפגש ולהשתחרר מהעמדה ההגנתית הדיכאונית, המפצלת את הזהות היהודית מזו הדמוקרטית. האם ערכים דוגמת ביטחון והגנה הם נחלתם של בעלי "הזהות היהודית" בלבד, וצורך זה זר כביכול למאמצי "הזהות הדמוקרטית"? האם פתיחות, חשיבה ביקורתית, חדשנות ויצירתיות הן נחלתם הבלעדית של מחזיקי "הזהות הדמוקרטית"? אם נשכיל לראות את הברכה והתרומה שעשויה להיות בכל אחד מחלקי הזהות, יוכל להתפנות בתוכנו מקום לדיאלוג פנימי לקראת גיבושה של זהות מורכבת, שלמה, יציבה ועשירה יותר. ההכרה בחלקיות של אופק המבט שלי, וחיפוש הדרך להרחיבו, משקפת עמדה ענוונית וצנועה יותר. "איווהו חכם, הלומד מכל אדם".

צו השעה הוא "לצאת לרחובה של עיר", בקריאה להידברות, מתוך אמונה נחושה שבהקשבה אמיתית ובעבודה קשה נמצא את הדרך לחיים משותפים. כעם למוד גלויות ופיצולים הרסניים בימי בית ראשון ובית שני, אין לנו פרייוליגיה להסתכן בחורבן בית שלישי. ●

ללמוד אחרת יהדות ותרבות

מכללת הרצוג מזמינה אתכם להצטרף לתוכניות לימוד ביהדות ולסדרות בנושאי תרבות יהודית בקמפוס היכל שלמה בירושלים

סדרות תרבות יהודית פרונטלי

- ספרות ואמנות | בד ובדיון**
סדנת רקמה וקריאת סיפורים « מתקדמות
- ד"ר אסתר הורביץ | ימי רביעי**
« 12 מפגשים « 19:30-18:00 מתחיל ב-15.3
- המפגשים יתקיימו בקמפוס היכל שלמה**
- ספרות**
סביב העולם ב-10 יצירות מופת מועדון קריאה של יצירות מופת
- ד"ר אסתר הורביץ | ימי ראשון**
« 14 מפגשים « 17:20-16:00 מתחיל ב-12.3
- המפגשים יתקיימו בקמפוס מגדל עוז ובמקביל יוקלטו לצפייה מאוחרת**

סדרות ערב ביהדות מקוון

- הגות והלכה**
מתוך פרשת השבוע - ב
הרב פרופ' יהודה ברנדס | ימי שני
« 12 מפגשים « 21:30-20:30 מתחיל ב-13.3
- הקוד הצבאי**
האתי המקראי - ב
הרב יעקב מדן | ימי שלישי
« 12 מפגשים « 21:00-20:00 מתחיל ב-14.3

* 5% הנחת תלמיד ותיק בלימודי החוץ במכללה

לומדים ומסיירים עם מיטב המרצים של מכללת הרצוג

קהל בני ארץ ישראל

נלמד ונסייר בעקבות דמויות חכמים והיישוב היהודי בארץ ישראל בימי הביניים. הקורס משלב הרצאות ערב בזום וימי סיור בשטח.

ימי שלישי « שעות הסיורים: 19:30-07:30

הצטרפו אלינו לסיורים הבאים:

- כ"ח באדר 21.03.23**
טבריה בתקופה העות'מנית בהדרכת ד"ר ערן מאיר
- ל' בשבט 21.02.23**
מהשבי לארץ הצבי - בעקבות רבי אשתורי הפרחי סיור בשומרון, בית שאן ועמק זרעאל בהדרכת ד"ר עמיחי שוורץ
- י' בסיוון 30.05.23**
ירושלים בתקופה העות'מנית בהדרכת ד"ר שמואל בהט
- י"ח באייר 09.05.23**
חברון בתקופה העות'מנית בהדרכת אריה חטנברג

לרכישת כרטיסים

בוקר לימוד היברידי בתנ"ך ובמחשבת ישראל

ימי שני « 14:15-09:30 עוד לא מאוחר להצטרף

שעה ראשונה	ד"ר יושי פרג'ון	הרב אורי שרקי	שעה שנייה	הרב אלחנן סמט	הרב חיים נבון
10:30-09:30	נביאים כבני אדם בעקבות הנביאים הגדולים של המקרא	משתתף של הרב יהודא ליאון אשכנזי 'מניטר'	11:45-10:45	אלישע הנביא מחולל הניסים	הרב יונתן זקס עיונים בהגותו ובספריו 'השותפות הגדולה' ו'מוסריות'
13:00-12:00	הרב אלחנן סמט לקראת שבת עיון בפרשת השבוע באמצעות פרשנים וניתוח ספרותי	הרב ד"ר בני לאו בין יוצרים לעורכים גיבוש ספר התלמוד	14:15-13:15	הרב ד"ר בני לאו 'נבואה בזמנה ובמקומה' נביאי תרי עשר	הרב בני קלמנזון החסידות כתנועה אישים ושיטות מחשבתיות

פתוח לגברים ונשים

כל השיעורים המתקיימים באופן מקוון או היברידי מוקלטים וזמינים ללומדים בקורס באמצעות אתר הקורסים שלנו לצפייה בזמנם החופשי וללא הגבלת זמן

לפרטים ולהרשמה סרקו את הברקוד או היכנסו לאתר
www.herzog.ac.il (לימודי חוץ) / 02-5889019

"זכר שהוא מקבל החלטות לא עבור עצמו אלא בשביל העם". אשכול צילום: P.B. Paster, באדיבות ארכיון יד לוי אשכול

המגשר הלאומי

הוא לא ניחן בכריזמה כמו בן־גוריון
ובגין, אבל יכולתו העמוקה להקשיב
לדעות אחרות אפשרה ללוי אשכול
לקבל הכרעות קשות וגם לזכות באהדה
חוצת מחנות. ספר חדש מציע לאמץ
את אמנות הגישור של ראש הממשלה
השלישי לא רק במישור הלאומי
אלא גם בחיינו האישיים
/ פנינה גפן / צילום: נעמה שטרן

תוח ושר החקלאות. הוא היה ממייסדי דגניה ב' וממייסדי מפא"י, ממקימי חברת המים הלאומית "מקורות", ראש מחלק ההתיישבות של הסוכנות, גזבר הסוכנות, יו"ר עמידר ועוד.

לאחרונה, בעיתוי סמלי של מחלוקת פוליטית עמוקה, יצא לאור ספרה של תמי מולד חיו, "גישור בשיטת אשכול" (בהוצאת יד לוי אשכול). הספר עוסק בגישור ויישוב סכסוכים בהשראת רוחו ור" רכו של אשכול, ומציג את השפה הגישורית שלו כשפה לחיים. אשכול מעולם לא עסק בגישור ובי וודאי לא התייחס לעצמו כמגשר – מונחים שלא ממש היו קיימים בימיו – אך בהתנהלותו בפועל הוא עשה שימוש בכלים גישוריים מובהקים. הספר הנוכחי מצטרף לספרים נוספים בסדרה העוסקת בהגותו ומחיה את מורשתו.

העלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי

אני פוגשת את מולד חיו בבית לוי אשכול, מבנה קטן ויפהפה בלב שכונת רחביה. המקום שימש כמעון ראשי הממשלה עד שנת 1974, והתי גוררו בו דוד בן־גוריון, לוי אשכול וגולדה מאיר. לאחר שנים של מאמצים הצליחה יד לוי אשכול לשפץ את הבית והוא הפך למרכז מורשת המנציח את חייו, פועלו ומורשתו של אשכול. או מה זה גישור בשיטת אשכול, אני פותחת ושואלת. "זו תפיסה שלא רואה בגישור תחום מקצועי בלבד, אלא דרך חיים כוללת", משיבה מולד

"חצי קפה וחצי תה", ציטוט המיוחס ללוי אשכול, הפך לביטוי המתאר הססנות וחוסר החלטיות, והצטרף לאמירות אחרות ששרטטו את דמותו של ראש הממשלה השלישי כאדם פשרן. ואלם אם חוזרים אל ההקשר המקורי של האמירה, היא צובעת את אישיותו בגוונים אחרים. זה קרה בישיבה שקיימו אשכול ופמלייתו בעת ביקור מדיני בארה"ב. מלצר עבר ושאל את הנוכחים בזה אחר זה אם יעדיפו קפה או תה, ואשכול, שזמנו היה קצוב, קרא לו ואמר: "תביא מגש עם חצי קפה וחצי תה, כולם יסתדרו עם מה שיהיה". האנקדוטה הזו מתיישבת עם אמירה לא פחות מוכרת של אשכול: "אני מתפשר ומתפשר עד שאני משיג מה שאני רוצה".

במידה רבה, תפיסת עולמו של אשכול מתכנסת אל תוך האמירה הזו. הוא מעולם לא ויתר בנושאים שעמדו בתשתית תפיסתו האידיאולוגית, אך כל הכרעה ומעשה התקבלו אצלו רק לאחר שיח ממושך עם הסובבים, כולל מתנגדיו. דרך הפשרה שלו לא הייתה דרך של אמצע, אלא איריאולוגיה שראתה בגשר שבין דעות ואמונות שונות יעד לחי תור אליו. יכולת זו היא שאפשרה לו להוציא אל הפועל החלטות קשות ומורכבות בתפקידיו הרבים כאחד המנהיגים הבולטים של היישוב העברי ומי דינת ישראל הצעירה; לפני שהחליף את דוד בן גוריון בתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון כיהן אשכול כשר האוצר (במשך כ־11 שנים), שר הפיי

ב-1940, כתב בצוואתו שעצמותיו יועלו לארץ רק בהחלטה רשמית של ממשלה יהודית. רק בשנת 1964, לאחר שאשכול החליף את בן-גוריון בלשכת ראש הממשלה והביא עימו גישה רכה ופייסנית יותר, היה אפשר למלא את צוואתו של אחד מאבות הימין הישראלי.

"אשכול אמר לאנשי חרות שנכון שהבקשה להעלות העצמות תבוא מהמשפחה, לא מחברי המפלגה", מוסיפה מולד חיו. "הוא בעצם אמר להם 'בואו נהפוך את הבקשה לאנושית, לא לאידיאולוגית,

שהוא מקבל החלטות לא עבור עצמו אלא בשביל העם. כאשר היה שר אוצר, הוא נשאל פעם מדוע אנשים מוכנים לקבל ממנו סירוב ביתר קלות. הוא ענה: 'כששר אחר אומר לא, חושבים שיש לו והוא לא נותן. כשאני אומר לא, כולם יודעים שבאמת אין לי, והם משתתפים בצערי'. זו דוגמה כיצד הקי שבה מייצרת אמון ודיאלוג".

התפיסה הגישורית של לוי אשכול הגיעה מהבית. הוא נולד כלוי יצחק שקולניק, בעיירה באזור קייב. אביו בא ממשפחה חסידית ואימו ממשפחה

חיו. "אשכול חי את חיי כדמות מגשרת, והספר מציע לאמץ את התכונות האלה בחיי היום-יום: תלמדי מה מפריע לך להקשיב לאנשים, תלמדי לחוש אמפתיה. ברגע שזו שפה שאת מאמצת, יש לך פחות עימותים. איי-הסכמה, ואפילו ויכוח ער ועמוק, לא צריכים להפוך לריב או לעימות. אפשר ללמוד להתדיין ולשוחח גם עם מי שאנחנו חלוקים על דעותיהם באופן משמעותי.

"אחד הדברים שאשכול היה ידוע בהם, וזה משהו שמקורביו חזרו והעירו עליו, הוא שכאשר הצד המתנגד לא נמצא בחדר, לא מקבלים החלטה. הוא נהג לומר 'היום לא נחליט בנושא, כיוון שאומרי הלאו המושבעים לא נוכחים. חובה עלינו לשמוע את דעתם; אולי נלמד משהו שישפיע על החלטתנו, אולי הם יפנו את תשומת לבנו לנקודות החשובות'. אני חושבת שהאמירה 'דברים שרואים מכאן לא רואים משם' לא הייתה נכונה לגבי אשכול. הוא היה כל הזמן גם פה וגם שם, והראיה שלו תמיד כללה גם את נקודת המבט האחרת. במקום מסוים זה הלב של גישור בשיטת אשכול - להיות גם וגם, לדעת כל הזמן שלסיפור יש תמיד עוד צד ולא כל האמת אצלי. שלא נטעה, לאשכול היו דעות מוצקות ואידיאולוגיה סדורה, אבל הוא ידע שיש יותר מדרך אחת להשיג את החזון".

עוד לפני מינויו לראש ממשלה, מספרת מולד חיו, נהג אשכול לנסוע בארץ עם עוזריו, לבקר במי קומות שונים ולשבת עם אנשים. לפעמים אף עצר בדרך וסייע לחקלאים בעבודות השדה. גם כשר אוצר הקפיד לשמוע את הציבור, והחלטותיו שילבו את הידע שלו עם דעותיהם של אחרים. "הוא זכר

ד"ר תמי מולד חיו: "אשכול היה אדם חילוני לגמרי אבל גדל בבית דתי, והוא שימר את הזיקה הזו גם בתוך העולם המאוד חילוני של הפוליטיקה הישראלית באותן שנים. היום את נדרשת לבחור אם להיות קודם ישראלית או קודם יהודייה. אשכול לא קיבל את הדיכוטומיה הזו"

ולבקשה אנושית שכזו אי אפשר לסרב. הבקשה הייתה אותה בקשה, אבל אשכול חשב מחוץ לקרפסה והתוצאה הושגה באופן המיטבי. זאת הייתה החלטה מרחיקת לכת מבחינתו, כי העצמות לא רק הועלו אלא גם נקברו בהר הרצל".

החזיר לעולים את ספרי התורה

בשונה מבן-גוריון, אשכול לא האמין בכור היתוך. בעיניו כל קהילה הביאה צבע וערך משלה לפסיפס הגדול של החברה הישראלית. דוגמה לר" <<

'מתנגדים', והאהבה פרוחה על אף הפערים. הנשים בחייו הצעירים היו דמויות חזקות; הסבתא והאימא מתוארות בזיכרונותיו כמי שהטילו את סמכותן ביד רמה, לצד אוזן קשבת וחיבוק.

המקרה הגישורי הבולט ביותר מתקופתו של אשכול כראש הממשלה הוא ההחלטה להעלות ארצה את עצמותיו של זאב ז'בוטינסקי. הבקשה לעשות זאת הועלתה שוב ושוב מצד אנשי חרות, אך בן-גוריון סירב בתוקף לבצע את המחווה הזו כלפי יריבו הגדול. ז'בוטינסקי, שמת בארה"ב

DR. STERN
A NEW ERA OF ORAL IMPLANTOLOGY

עידן חדש
בהשתלות שיניים

"שיניים תוך שעה"

ד"ר גדליה מרדכי שטרן

מוכר כ"מומחה" בארגוני השתלות שיניים בארה"ב ובינלאומיים*

מהר, קל וטוב יותר מאי פעם

קבלו חוות דעת שניה אם אמרו לכם שאתם זקוקים ל:

השתלת עצם והרמת סינוס | חיתוך ותפרים | חודשי המתנה ארוכים ללא שיניים | או שאין מספיק עצם

הודות לטכנולוגיית הלייזר המתקדמת, לרוב ניתן להימנע מפרוצדורות אלו ולאפשר לכם טיפול במינימום כאבים ונפחות.

יעוץ ללא עלות וללא התחייבות.

*אין מנחיות רשמית מוכרת בארץ בהשתלות שיניים

אוסישקין 57, רחביה, ירושלים ☎ 02-6258258 🌐 implantsandlasers-r-us.com

זה להסתכל על המציאות מזווית שונה, מפתיעה ואחרת. זה לשבור את מה שמצופה להיות, להרחיב את הקיים. כך הומור מאפשר להכיל אי נעימויות ומחלוקות. היו מקרים שבאו אל אשכול והציגו לו שני פתרונות לבעיה מסוימת, והוא היה עונה 'מצוין, בואו נבחר אחד משני השלושה'. הוא ציפה לאפשרות שלישית שהיא לא כן או לא, שחור או לבן.

"הוא ראה תמיד את האפשרויות שבין הקצוות כאפשרויות טובות יותר. האמירות שלו, שנאמרו כאילו בבדיחות הדעת, שימשו אותו כדי להציע אלטרנטיבות, להביע ביקורת באופן לא פוגעני, להזיז אנשים מעמדות קיצוניות ולהניח את האגו בצד. לאשכול היה גם הרבה הומור עצמי מתובל במעשיות יהודיות, והוא ידע לשלוף את המעשייה הנכונה כתשובה מוחצת".

לא תמיד ההומור של אשכול העלה חיוכים, אבל המסר והתוכחה נבעו מאהבת אדם עמוקה. "פעם נכנס ללשכה שלו תת-אלוף ודיווח על תקרית עם פצועים, 'אבל אל תדאג, יש רק שני פצועים קל'. אשכול אמר לאותו קצין: 'לך לדלת, שים את האצ"ב על שולך וטרוק את הדלת על האצבע'. הקצין לא הבין מה אשכול רוצה ממנו, ואשכול אמר: 'אף פעם אל תגיד רק פצוע קל'. האמירה שלו בעצם הייתה נזיפה, אבל מאחר שנאמרה בהומור הוא הצליח להדיעביר את המסר, לא לזלזל בפגיעה של חייל".

לצד הצלחותיו כמנהיג ומגשר היו גם אירורי עים שאשכול חווה ככישלון, כמו פרשת האונייה "שלום" שעמדה בלב סערה פוליטית בשנות השישים. ראשיתה של הפרשה בהחלטה מדינית לפתח את השיט הטורנס-אטלנטי ולחזק את מעמדה של הספנות הישראלית כמוקד תיירותי. חברת צים הוד מינה ספינת פאר בעלות עתק, כשחלק ניכר מהמימון הממשלתי הגיע מכספי השילומים מגרמניה. במהלך העבודה על התוכנית גילו אנשי הרבנות הראשית כי מתוכננים באונייה שני מטבחים – אחד כשר והשני לא. ההנחה הייתה שמרבית התיירים לא יהיו יהודים, והיו מעוניינים במאכלי ים. הרבנות הודיעה בתגובה על הסרת הכשרות מכל אוניות ומתקני צים, והדבר הוביל למשבר קואליציוני.

מולד חיו: "אשכול נכנס לעובי הקורה, ישב עם אנשי הרבנות ואמר להם: 'הרי אתם לא אוכלים מזון לא כשר, והוא לא מיועד עבורכם. אנחנו פונים לשוק הבינלאומי, ומה שהם אוכלים בוודאי אינו כופה את עצמו עליכם'. הוא עשה כמיטב יכולתו לגשר בין הרבנות לצים, אך הניסיונות לא צלחו".

בעקבות התעקשות הרבנות, המטבחים באונייה היו כשרים בלבד. "זו לא הייתה רק מחלוקת על כשרות, זו הייתה מחלוקת על כוח", סבורה מולד חיו. "הרי היה ברור שבכל מוסדות המדינה מחילים את הכשרות, אבל למה לעשות זאת באונייה פריטית שמטרתה להכניס כסף ושרוב הקהל שלה בא מחו"ל? לאשכול היה קשה מאד עם כוחנות. הוא אמר 'כולכם צדיקים גדולים, אבל הרי גם אתם לא מקיימים את עשרת הדיברות כל הזמן. אז די לדי-קרק במצוות שלי'". אגב, בלי קשר לכאורה, המייזם הגרדניווי נכשל כישלון חרוץ והאונייה נמכרה אחרי שלוש שנות פעילות בלבד.

כתב מעט, עשה הרבה

מולד חיו, תושבת ירושלים, החלה את דרכה כעיתונאית במקומונים של רשת שוקן, ועסקה בתחומי צרכנות, כלכלה ונדל"ן. נקודת המפנה בחייה התרחשה בעקבות רצח רבין. "זה היה שבר נורא, לא יכולתי לשבת מהצד. כאימא לילדים קטנים הרגשתי אחריות על מה שקורה". היא הציטרפה לפעילות של תנועת "דור שלום" שהקמה

"ריגש אותי לראות את רמת המחויבות העמוקה שלו לדברים שהוא האמין בהם". מולד חיו

"ההומור שימש את אשכול להציע אלטרנטיבות, להביע ביקורת באופן לא פוגעני. היו מקרים שבאו והציגו לו שני פתרונות לבעיה מסוימת. הוא היה עונה 'מצוין, בואו נבחר אחד משני השלושה'. הוא ציפה לאפשרות שלישית שהיא לא כן או לא, שחור או לבן"

יהיו בורים ועמי ארצות. באזור מוצאי באוקראינה, היהודי היה מכניס את הפרה שלו לרפת עם פסוק מהתורה או בציטטה מהתלמוד. את זה אני רוצה". אשכול זכה לאהדה חוצת מחנות, והיה ראש הממשלה היחיד מטעם מפא"י שהגיע לנאום בוועידת מפלגת חירות. "הוא לא בא כדי להגיד 'אני צודק ואתם טועים', או 'אני בשלטון ואתם באופוזיציה', אלא כדי לכבד אותם, ומתוך ראיית החשיבות העצומה שביצירת גשר בין כל חלקי העם. בנאומו הבהיר שהוא מודע להבדלים המהותיים, אך גם למה שמחבר. הוא אמר שם, בין השאר: 'האופוזיציה מהווה חלק אינטימי במסכת החיים הפרלמנטריים והממלכתיים. מחובתנו לחפש תמיד את האינטרס הלאומי המשותף הכריז, לל, אשר מאחוריו ניצב העם כולו'. היכולת שלו לראות אנשים כפי שהם אפשרה לו להגיע ללבבות. הוא היה מנהיג במובן החברתי והתרבותי הרבה לפני הפוליטי".

גישור בשיטת אשכול

תמונה ממועדון תרבות ספרותי בירושלים

את מדברת בספר על חשיבותו של הומור בתהליך הגישור. איך זה בא

לידי ביטוי אצל אשכול?

"צריך להבהיר שאשכול לא היה איש מצחיק. הוא היה אדם מלא הומור אבל לא ברחן או ליצן. טעות נפוצה לחשוב כאילו הומור שווה צחוק, אבל הומור זה משהו אחר לגמרי. שמעתי פעם שיחת רדיו עם הפילוסוף ד"ר שמעון אזולאי, שהגדיר את ההומור באמצעות ההפך שלו, 'פונדמנטליזם'. זו הגדרה שהיממה אותי כי היא כל כך נכונה. הומור

גישות הן אפשר לראות במהלכים שקידם בקרב עיירות הפיתוח. המדיניות הבניגוריונית הייתה לערבב את כל העולים יחד, ללא קשר למוצאם; אשכול הורה שבכל כניסה לבניין יגורו עולים מאותה עדה וארץ מוצא, כך שכאשר אישה יוצאת לבקש קמח משכנתה היא לא תצטרך לשבור את השיניים. מולד חיו: "הוא ידע שהילדים כבר ייפגשו בחצר וייצרו קשר זה עם זה, אבל דאג גם למבוגרים. אין בכך כדי לגרוע מהטעויות שעשה או מהתבטאויות קשות שנשמעו ממנו, אך במידה רבה דווקא אשכול, שבתפקידו המשולבים בסוכנות ובממשלה הקים קרוב ל-500 יישובים, הבין את החשיבות של שמירה על תרבות המוצא כחלק מיצירת התרבות הישראלית החדשה".

כור ההיתוך הבניגוריוני כלל גם השפעה חילונית על העולים החדשים, וגם בעניין הזה אשכול נבדל ממנו עמוקות. הרב מנחם הכהן, שהיה רב תנועת המושבים, העיד כי אשכול הורה להחזיר

לעולי תימן את ספרי התורה ותשמישי הקדושה שנלקחו מהם בידי שליחי העלייה. לפי עדותו של הכהן, אשכול אמר לו: "שמע נא חבר צעיר... תפי קידך לעזור ליהודים האלה לחיות את חייהם כפי שהם רוצים. אל תיתן לחברים שלך לשנות אותם. הם היו יהודים טובים בתימן, והם צריכים להישאר יהודים כמו שהם... עליך לדאוג שהבנים והנכדים של העולים האלה יהיו יהודים... אני מפחד שהם

על שפת החלל הפנוי

מחוות אהבה וגטגוע
לרב-המשורר **מנחם פרום**
במלאת עשר שנים להסתלקותו

בהשתתפות:

הרבנית הדסה פרום, פרופ' יהודה ליבס,
המשוררים רבקה מרים ועמיתיה חסון

מנחה:

אליעז כהן

קטעי תיאטרון-שירה:

אסף פרידמן ונתנאלה תירוש

מוסיקה

חגי הלברטל

הכניסה
חופשית
בהרשמה מראש
באתר החאן

יום ראשון • י"ב באדר, 5.3.23 • 20:30

תיאטרון החאן רחוב דוד רמז 3 ירושלים

בסדרה עמקה

~ קשיב הרוח בערבי מחווה למשוררות ולמשוררים הגדולים של הרוח העברית ~

להוריד על סלע אפר

משיב הרוח במחוות אהבה לרחל המשוררת

בהשתתפות:

חמוטל בר יוסף, תמר הס, שחר מריו מרדכי

עורכת ומנחה:

רננה אייזנברג

מוסיקה:

שרון בר יעקב, איתמר דגן, נעה ריצ'קה

הכניסה
חופשית
בהרשמה מראש
באתר החאן

יום ראשון • י"ט באדר, 12.3.23 • 20:30

תיאטרון החאן רחוב דוד רמז 3 ירושלים

לסגירת ערוץ 7. אנחנו לא רואים עין בעין כמעט באף נושא, ובכל זאת, חגי ואני הגשנו כמה וכמה תוכניות משותפות בערוץ הכנסת והצלחנו לנהל ויכוחים ערים אך ידידותיים. כמו הרבה דברים טובים בחיים, הקשר שלה למורשת אשכול החל כמעט במקרה. היא התבקשה לכתוב תוכניות לימוד בנוי שא מים, ושילבה בהן התייחסות לפועלו של אשכול, ממייסדי מקורות. כמה שנים לאחר מכן, מנכ"ל יד לוי אשכול נתקל בחומרים ופנה אליה בבקשה לכתוב חומרים נוספים עבור העמותה. מולד חיו קיבלה גישה לא רכיזון של אשכול ונחשפה למסמכים שונים מחייו, ואלה הביאו לחיבור כמה ספרים סביב דמותו של אשכול. "אשכול כתב מעט מאוד", אומרת מולד חיו. "בניגוד לבניגוריון, למשל, הוא אף פעם לא כתב יומן. כששאלו אותו למה הוא לא כותב, הוא אמר: 'ביומן שלך לא תכתוב שגיי' תי וטעיית, אלא תרצה לייפות את המציאות. אני מעדיף לעשות במקום לכתוב על עצמי דברים יפים'. לומדים על אשכול בעיקר דרך מעשיו ופחות דרך דיבוריו". מה בדמותו של אשכול גרם לך לעסוק בו לאורך זמן?

בעקבות הרצח, אך כשהתנועה תפסה כיוון פוליטי-מפלגתי, היא פרשה. עניין נוסף שהוביל אותה לעזוב את העיי תונות לתקופה, היה ליווי מאבקם של מחוסרי הדיוור בירושלים בשנות התשעים. "באיזשהו שלב גילו שמפנים את מרכז הקליטה בגיי לה, והם החליטו לפרוץ לשם. ליוויתי אותם בלילה של הפריצה, והרגשתי שאני רוצה לזרוק את הפנקס, לקחת את הלום ולפרוץ את הדלת בעצמי. הבנתי שאני לא רוצה רק לדווח, אני רוצה לעשות ולשנות". מולד חיו הצטרפה לארגוני צדק חברתי, ובין השאר הייתה ממקימי מוקד הזכויות למובטלים. היא המשיכה לעסוק בהוראה במסגרות לא פורמליות, ועברה בתחנת הרדיו "כל השי לום" כמגישה ועורכת. באותם ימים, טרום עידן הרשתות החברתיות, התחנה הייתה בית לגופים חברתיים ולארגוני זכויות אדם שלא מצאו במה בשום מקום אחר. כשעלתה דרישה לסגור את התחנה הפיי ראטית, כל גופי התקשורת הפנו לה עורף מלבד אחד, מפתיע למדי. "מקור ראשון היה הגוף התקשורתי היחיד שעמד לצידנו, וכי מיוחד חגי סגל", זוכרת מולד חיו. "גם אני חנו, מתוך אמונה בחופש הביטוי, התנגדנו

בית לוי אשכול בירושלים צילומים: נחום אילן, ארכיון יד לוי אשכול

בספרו החדש "התבונה המחודשת" (הוצאת עקד), ד"ר משה מאיר לוקח על עצמו משימה גרנדיוזית: לתמצת את הפילוסופיה המערבית ואת הפילוסופיה היהודית, במטרה לנסח מה אמורה להיות תרומת היהדות לפילוסופיה הכללית. וכל זה בספרון דק, בפורמט קטן, בן כ־220 עמודים. קל.

או ככה: הפילוסופיה המערבית, לשיטתו, מתמקדת בשלושה תחומי חיים – הלוגיקה, האתיקה והאסתטיקה. בכל אחד מהתחומים הללו בא לידי ביטוי כוח אנושי אחר: הלוגיקה מבטאת את התבונה, האתיקה את הרצון, האסתטיקה את הרגש. לכל אחד משלושת התחומים יש גם מושג מפתח: האמת היא מושג המפתח של הלוגיקה, הטוב הוא מושג המפתח של האתיקה, והיפה הוא מושג המפתח של האסתטיקה.

ברוח זו ביקש הרמן כהן, שאותו רואה מאיר כמורו ורבו הפילוסופי, להגדיר גם את היהדות. התחום שבו היא עוסקת, לפי כהן, הוא הדת. הוא לא הצליח להגדיר כוח אנושי שבו היא באה לידי ביטוי, אבל הוא כן הגדיר לה מושג מפתח: "הצטרפות". למעשה, אילוהים הוא מושג המפתח הטבעי של הדתות למיניהן, אבל כהן טען שהחידוש הגדול של היהדות הוא לא עצם העיסוק באילוהים – בכך הרי עוסקות כל הדתות – אלא בהנחה שאילוהים ואדם יכולים להיקשר זה לזה וליצור ביניהם ברית. כהן הגדיר זאת כמושג ה"הצטרפות", שהוא ראה בו מפתח לא רק לחיבור בין אילוהים לאדם, אלא גם לחיבור שבין אדם לזולתו.

בשלב זה ניגש מאיר לנתח את הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים. לדעתו, היא הייתה ממוקדת בעניין מרכזי אחד: מה קורה בעת התנגשות בין הפילוסופיה הכללית, כלומר היוונית, ובין היהדות. לדבריו, בסוגיה הזו ניתן למצוא אצל קדמונינו את שלוש התשובות האפשריות: היהדות היא שצריכה להכריע (תשובתו של ר' יהודה הלוי); הפילוסופיה הכללית היא שמכריעה (תפיסת הרמב"ם, וכך גם מסביר מאיר את ניסיונו ההרואי לבאר את מקורות היהדות ברוח התפיסה האריסטוטלית), ואפשרות שלישית הגורסת שלא תיתכן כלל סתירה בין השניים, בהיות שתיהן מייצגות אמיתות מוחלטות (תפיסה שאותה הוא מייחס לרב סעדיה גאון).

משם עובר מאיר למהפך שיצרה הפילוסופיה המודרנית, שגולת הכותרת שלה היא הגותו של עמנואל קאנט. קאנט, לשיטת מאיר, גילה לעור לם שהמושג "אמת" הוא עצמו שקרי, ואין לאדם אפשרות להכיר באמת את האמת, בה"א הידיעה. מכאן נבעו כל התוצאות שהפתחו בעידן הפוסט-מודרניזם: מהיחסיות של מושג האמת ותפיסת הנטיבים שהחליפה את מושג האמת האובייקטיבית, ועד מושגי הפייק אמת ופייק ניוז. אבל מאיר הולך צעד קדימה: אם הפילוסופיה המודרנית הגיעה למסקנה שאין אמת, הרי שאין משמעות לשאלה הימייבינימית מה לעשות במקרי התנגשות או סתירה בינה ובין הפילוסופיה היהודית. ואכן, אומר מאיר, הרמן כהן כבר הכיר בכך והחליף את מהות שאלת היחסים בין התרבויות: לא מה נעשה במי קרה של סתירה, אלא מהי תרומתה של המחשבה היהודית לפילוסופיה הכללית. התשובה של כהן, אומר מאיר, היא אותו מושג ה"הצטרפות", שאותו הוא שואב מן התנ"ך.

גם הדברים שנאמרו עד כאן הם בגדר חידושים מספיקים לספר קטן אחד. אבל מאיר לא מסתפק בכך. הוא מרשה לעצמו לחדש גם אחרי הרמן כהן, ולטעון שעיקר תרומתה של היהדות לעולם הפילוסופי איננו מצוי בתנ"ך אלא בכתבי התנאים

אביו ורבא בפיקוד מרכז

כיצד דרכי החשיבה של הגמרא עשויות לסייע למחלקה בבית חולים או למערכת הביטחון? אחרי שפיתח ארגז כלים תלמודי ושימש כיועץ במגוון גופים, ד"ר משה מאיר מציג את שיטתו הייחודית בספר חדש / יאיר שלג / צילום: שריה דיאמנט

לגלות ארץ לא נודעת, כאן ליד הבית

יד יצחק בן-צבי

קורסי סיורים והרצאות של יד יצחק בן-צבי

אביב תשפ"ג 2023

מפרדסי יפו לחולות תל אביב

פרקים בתולדות העיר הערבית והעברית - הרצאות בזום

פרקים בתולדות העיר הערבית והעברית
מרצים: ד"ר מיכל אורן, יוסי גולדברג, אדריכל שמואל גילר,
ד"ר סיגל דוידי ופרופ' דניאל מונטרסקו

בין שתי ערים: סיורים ביפו ובתל-אביב

תולדות יפו ותל אביב מנקודות מבט חדשות: היסטוריות,
חברתיות ואדריכליות
מדריכים: ד"ר מיכל אורן, יוסי גולדברג, אדריכל שמואל גילר,
ד"ר סיגל דוידי ופרופ' דניאל מונטרסקו

ירושלים, קצת אחרת

סיורי תרבות ואמנות בחוצות ירושלים, עיר שהיא
'מוזיאון ללא קירות' בשיתוף 'עושות רוח',
בהדרכת חדוה אבוחצירה-מרש

גם זה האיש: סיורים בעקבות נוצרים בירושלים

מבט מעמיק אל אתרים נוצריים, קהילות ומסורות
ברחבי ירושלים
מדריכים: ניר אורטל, איילת אורפז, חנה בנדקובסקי
ודב נוטקביץ

חידושים בארכיאולוגיה בשפלת יהודה

התגליות המסעירות, העדויות והממצאים בגבעות
הירוקות של השפלה
מדריכים: חיליק אברג'יל, הארכיאולוג סער גנור,
ד"ר משה יגור ואפרת נתן

זוהי חיפה: מעלה ומטה

אל אתריה היפים של חיפה ממרום הכרמל עד העיר התחתית
בהדרכת גלי נחום

שלו משום שהם חשבו בנוסחאות והוא חשב בתמונות. הוא דימה בניסוי מחשבתי רכבת שנוסעת במהירות האור ושיש קרן אור שנוי סעת על גביה, ובגלל זה הצליח לפרוץ את השפה הקיימת ולהמציא תחום חדש. "לדעתי, זה מה שעשו גם חכמי המשנה. הרי ביאליק, במסה המקסימה שלו על המשנה, מציין שמעבר לשאלות ההלכתיות שהי משנה עוסקת בהן, היא מציגה בפנינו אלכום תמונות מפואר. היא מאוד ציורית, ולא משפטית פורמלית. תחשוב על הביטוי 'שניים אוחזין בטלית'. זה לא ביטוי משפטי רגיל. אתה מיד הופך אותו בראש לתמונה".

והאמוראים, כלומר במשנה ובתלמוד, ועיקרו אינו בתוכן אלא בצורת החשיבה החזו"לית: החשיבה האסוציאטיבית, השונה כל כך משיטת החשיבה האנליטית של הפילוסוף פיה. מטרתה של החשיבה האסוציאטיבית, אומר מאיר, היא המשפט שניסח רבי יהושע בן חנניה, מגדולי התנאים: "אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש". לפי מאיר, המשפט הזה אינו רק תיאור אמפירי, אלא קביעה נורמטיבית המגדירה מה צריכה להיות מטרתה של החשיבה היהודית, ולא רק מה היא מאפשרת בפועל; היא צריכה לאפשר חדשנות ויצירתיות.

"אחת הביוגרפיות של איינשטיין מעלה השערה מרתקת, שלפיה הוא הצליח במקומות שבהם מדענים קודמים נכשלו משום שהם חשבו בנוסחאות והוא חשב בתמונות. לדעתי, זה מה שעשו גם חכמי המשנה. תחשוב על הביטוי 'שניים אוחזין בטלית'. אתה מיד הופך אותו בראש לתמונה"

היפוך. "להפוך את הסוגיה התיאורטית לסיפור אישי, ברוח הנוסחה התלמודית 'בדי-די הווה עוברא'. בחשיבה המשפטית הסיפור האישי בדרך כלל פוסל אותך לעדות, כי הוא מעיד שאתה 'נוגע בדבר'. בשפה התלמודית הוא הרבה פעמים מסייע מאוד להבנת העניין".

אגדה. "התלמוד עובר אינספור פעמים בין הלכה לאגדה, ממש בלי לאותת. גיליתי שגם בחשיבה מודרנית אפשר למצוא מקבילי לה לכך. למשל, בהשמעת שיר רלוונטי תוך כדי דיון בסוגיה מסוימת. זה זורק אותך למי גוון חדש של אסוציאציות".

דרשה. "הכוונה בעצם למשחקי שפה. לפי הבנת, מטרתם של חז"ל בשימוש בדרשות הייתה לאפשר להם לעמוד בפני ביקורת של קבוצות אחרות, לא פרושיות, כנגד החדשנות שהייתה בחשיבה שלהם. הדרשה היא שאפי שרה להם למצוא עוגן בפסוקים לחידושים שלהם. תמיד בקבוצות שהדרכת היו אני שים שהיה להם הכישרון המדרשי, לפרש את המילים עצמן באופן שונה מהפשט שלהן".

כתב סימנים בתוך הגוף

אחד המקומות שבהם הפעיל מאיר את שיטותיו היה בית החולים בילינסון. הוא הוד מן אליו על ידי ד"ר בועז תרמור, אז מנהל רשות המחקר של בית החולים. "הוא חיבר אותי לצוות שמטרתו הייתה להכין את בית החולים לאתגרים של עשרים השנים הבאות. ישבתי עם אחד מאנשי הצוות וביקשתי ממנו דוגמה לשאלה שהם מתחבטים בה. הוא אמר לי: מערכת הבריאות בעולם נמצאת בתהליך מתקדם, שבסופו יהיה ניתן להחזיק בחיים במשך תקופה ארוכה כמעט כל חולה. הוא אולי יהיה צמח, אבל יישאר בחיים. זה יוצר מגוון של שאלות טיפוליות: מתי מנתקים את המכשירים? למי יש סמכות לנתק? מה מקום המשפחה בתהליך? בעבר משפחות עמדו במצבים כאלה רק לאורך כמה ימים, אך בעתיד זה יכול להימשך 15 שנה. מה טיב היחסים שאמורים להתקדם בינם ובין הצוות? האם יש מקום לצוות להתערב?"

מכאן הדרך כבר טבעית וקצרה ליצירת השלב הבא במשימתו של מאיר: פיתוח שיטת חשיבה ברוח בית המדרש היהודי, שהוא קורא לה "אפרכסת". זו שיטה שבה "חייבים כל הזמן להיות קשובים לא להנחות מוקד דמות שלנו, אלא למה ששומעים מהשטח, ברוח דברי חז"ל 'עשה אונג כאפרכסת". את השיטה הזו הוא מציג למוסדות שונים בישי ראל כדרך חשיבה מאתגרת, הנוספת לזו של שיטת החשיבה המערבית האנליטית.

משחקי שפה

כדי שהדברים לא יישמעו מופשטים מדי, מאיר מרגים אותם בסיפורים מן החיים, דילימות שהיא עסק בפענוח לאורך השנים. כך, למשל, בתקופת כהונתו של רוני נומה כא- לוף פיקוד המרכז, הוזמן מאיר לשמש כיועץ בצוות החשיבה שלו. במהלך התקופה הזו נר צרה הסלמה במעשי האלימות הפלסטיניים, ונדרשה תגובה ישראלית הולמת. מאיר הציע לחבריו בפיקוד את כלי העבודה העיקרי שלו - המשגה.

"אמרת שלפני שאנחנו קובעים את תגובתנו להסלמה, צריך לבחון איך אנחנו ממשגיגים 'הסלמה'. הזכרתי לאנשים שבשפה העברית זה מתחבר גם למילה סולם, ושאלתי האם הקישור הזה יכול להוביל למחשבה חדשה בנושא. ואז קפץ אחד הקצינים ואמר: כן, כשאני מסתכל על ההסלמה בהקשר של סולם, אני מבין שכל שאתה מגביה בסור לם נפרס לפניך אופק ראייה רחב יותר. כך שאולי במקום לפחד מההסלמה, אפשר לראות שההסלמה פותחת גם אופציות חדשות".

בין כלי העבודה התלמודיים שהוא מציג נמנים, בין השאר:

תמונה. "הרבה פעמים אנחנו חושבים באמצעות תמונות, והמילים באות רק לאחר מכן. אז ביקשתי מאנשים שיציירו לי איך נראית הסלמה, ודרך התמונה לנסות לה בין מה צריכה להיות התגובה. אגב, אחת הביוגרפיות של אלברט איינשטיין מעלה השערה מרתקת, שלפיה איינשטיין הצליח במקומות שבהם מדענים קודמים נכ-

<<

לפרטים נוספים ולהרשמה

act.ybz.org.il | 02-5398855

צילום: גדעון מרקוביץ

”במפגש עם אנשי בית החולים בילינסון אמרתי להם: אתם עוסקים שנים בהצלת חיים, אבל מהם בעצם החיים האלה? התחלנו סדרת מפגשים סביב בירור מושג החיים, וזה דיון שלאור מסקנותיו בית החולים יתכונן לשינויים בתחום תוחלת החיים”

וישראל טל (טליק), לימים מפקד גייסות השריון. בין טליק לאבא נוצרה ידידות עמוקה, והוא סידר לו במילואים תפקיד בשריון. סמוך למלחמת ששת הימים הוא משך אותו משם, כי טליק הרגיש שהש"ריון מתקדם טכנולוגית אבל לא ערכית. הוא גיבש צוות שיעזור לו לפתח את החיל מבחינה ערכית, וביניהם גם אבא. כשהתקרבה המלחמה אבא שוב ביקש מטליק שיסדר לו שיבוץ קרבי, וטליק סידר לו תפקיד ביחידת חי"ר. הטררגדיה הייתה שבסוף הוא נהרג מאש טנק של יחידת האם שלו.

”אחרי מותו מצאנו פתק שהוא כתב כשכבר היה במצב קשה, אולי אחרי שנפצע. הוא כתב לי שם: מושי, תהיה חייל טובו כל תקופת השירות שלו הרגשתי שאני לא ממלא את בקשתו, כי בהיותנו משפחה שכולה לא הייתי קרבי, וגם אני הרגשתי כמותו תסכול גדול. כשגויסתי לצוות החשיבה של פיקוד מרכז, ששוכן סמוך מאוד למקום שאבא נפל, הרגשתי סגירת מעגל. סוף סוף אני עושה שירות משמעותי.”

”דמות דיוקנו של אבא הייתה לנגד עיני בכל מה שעשיתי, כך שלמרות היעדרו אפשר לומר שהוא הדמות המשמעותית ביותר בחיי. בגלל היעדרו הייתי צריך לגדל את עצמי. לא הלכתי בתלמים כי לא היה מי שיכוון אותי לתלם. אז מצד אחד זה היה לרועץ, כי אחרת בוודאי הייתי הופך לפרופסור באוניברסיטה. מצד שני זה גרם לי לצר רך להמציא את עצמי. למה שאני עושה היום אין שום הכשרה שיכלה להביא אותי. זה היתרון והחיי שרון שלי.”

”הדמויות המשמעותיות אחרי אבא היו סבא וסבתא מצד אימא. סבא אברהם היה חלוץ שלימד תלמוד בגימנסיה. היו לו שיעורי תלמוד בעיתון 'הבוקר', ואחר כך ברדיו, וגם ספרים. הוא היה בין

חייו, שהוא דיבר עליו כבר פעמים רבות, כולל בספר וסרט תיעודי שיוזם, הוא נפילת אביו יעקב במלחמת ששת הימים, כאשר משה היה בן שש בלבד. ”אבא הוא הדמות המשמעותית של חיי. כשאני חושב על זה היום, הוא בעצם עשה בדיוק את אותם דברים שאני עושה; הוא עסק בפילוסופיה יהודית וביישום שלה בעולם. הייתה לו תוכנית שהוא גיבש עם פרופ' אלי שביד, לכתוב אצלו דוקטורט על יישום מחשבת ישראל בעולם החינוך.”

האב היה מורה נערץ בתיכון ליד האוניברסיטה העברית. גם חמי-שים שנה אחרי מותו, עוד התקבצו תלמידיו בכנס מיוחד לזכרו. הבן מתאר אותו כדמות מורכבת של תלמיד חכם, ספורטאי מצטיין וגם שחקן מופלא: ”אבא התגייס לגולף, ני, ובטקס הסיום של הטירונות הם עשו הצגה. היה לו כישרון תיאטרלי יוצא דופן, ובמקרה הזדמן לאותה הצגה המפקד דאז של להקת פיקוד צפון, יעקב בודו. הוא לחץ על אבא שלי לבוא ללהקה. אבא שירת שם שנה וחצי ובסוף פרש בגלל ויכוח על הופעות בשבת. אבל הוא היה מאוד מתוסכל שהשירות שלו היה לא רציני, כי הוא היה מאוד פטריטי.”

”בגלל השואה הוא לא למד בילדותו בצורה מסודרת, אבל אחרי הצבא התעוררה בו תאוות דעת בלתי רגילה. הוא הלך לאוניברסיטה ולמד פילוסופיה, ויצר קבוצת למידה של חברים שהתכנסה אצלנו בבית כי הוא היה היחיד שהיה נשוי. בייניהם היו עמוס עוז, יוסי ליבוביץ', בנו של ישעיהו,

”אמרתי להם: אתם עוסקים שנים בהצלת חיים והארכתם, אבל נרמה שמעולם לא שאלתם את עצמכם מהם בעצם החיים האלה. התחלנו סדרת מפגשים סביב בירור מושג החיים, וחשוב לי להבהיר שמדובר בשיטת חשיבה אופרטיבית, לא תיאורטית. זה דיון שלאור המסקנות שלו בית החולים יתכונן לשינויים העתידיים.”

”התחלנו בתהליך, ופתאום התבררו שני דברים מפתיעים: ראשית, הם עצמם היו כהלים שמעולם לא נתנו את דעתם לשאלה הזו. ושנית, התברר שאין ביניהם הסכמה בעניין: האם 'חיים' זה מושג ביולוגי בלבד, או משהו מהותי יותר? מנהל חדר המיון אמר: בשבילי חיים זה כל עוד הקו במוניטור טור לא ישר. מולו קמה מנהלת השירות הפסיכוכי לוגי ואמרה: בשבילי, ברגע שאין חיים מנטליים זה לא חיים. אחרי שסיימנו את התהליך, שוב קם מנהל חדר המיון ואמר 'תקשיבו, עברתי כאן טלטלה לא מאוד עמוקה'. אגב, זה מבהיר אולי מדוע אנשי אתונה הרגו את סוקרטס. כי ברגע שאתה מתחיל לחשוב לעומק על דברים, אתה לפעמים מערער על כל התשתית של הארגון.”

דילמה ספציפית יותר שעלתה בבילינסון נגעה לטיפול קולונוסקופיה, כאשר מצלמה זעירה מוחדרת לגוף ומצלמת את המעי הגס. במקרה של פוליפים קטנים, חיתוכם נעשה באופן מיידי. אבל במקרה של פוליפ גדול יותר, הוא מסומן על ידי המכשירים ומוסר בנייתו במועד מאוחר יותר. הרופאים דנו אפוא בשאי לה כיצד נכון ליצור את הסימון הזה: ”הסימון המקור כל כיום הוא ביוך אבל היוד מתפוגג מהר, והצוות היה בשלב של פיתוח חומר חדש שמחזיק מעמד גם חודש. אבל כדי שהיוזמה תמשוך תשקיעים, חשבו לפתח את החומר בהקשר רחב יותר. התחלנו לדבר על מהו סימן. פרופסורית אחת השוותה את שפת הסימנים של החי רשים לשפת האימוג'ים של הרשתות החברתיות. אחד הסטאור'ים קם ואמר: אם הסימן הוא חלק משפה שלמה, אנחנו יכולים לעשות משהו הרבה יותר רדיקלי. נמציא 'כתב סימנים', שבו ייכללו צבעים וצורות שונות של החומר שפיתחנו, וכשהמנתח ייכנס פנימה הוא יקבל תמונה הרבה יותר רחבה על המנותח. הוא יראה בתוך הגוף את כל המידע שדרוש לו על הפציינט.”

מאיר מונה עוד שורה של מוסדות שבהם עבד, ובהם מד"א, חטיבת המחקר באמ"ן, השב"כ ועוד. והיה גם גוף ביטחוני אחד שעבודתו לא צלחה בו: ”כשהייתי בן חמישים, שכבת הגיל שלי בבני עקיבא קיימה מפגש מחזור. פגשתי שם את יוסי כהן, שהיה אז סגן ראש המוסד. הוא שאל מה אני עושה, וברגע שסיפתי רתי לו הוא התלהב ומיד הזמין אותי לעבוד גם איתם. יצרתי קשר עם מי שהופניתי אליו והתחלנו בתהליך, אבל אחרי זמן קצר העבודה נפסקה. השיטה שלי מיועדת בעיקר לתהליכים ארוכי טווח, ואילו במוסד רגילים לתהליכי חשיבה שדורשים תשובות מיידיות. אני מאמין שהיום הייתי יכול לתת להם תשובות שיתאימו גם לדיי-אן-איי של המוסד, אבל אז לא הייתי ער לכך.”

בנוסף, הוא מדגיש, ”במשך השנים למדתי שבתהליכים כאלה אתה לא יוצר קשר עם 'ארגון' אלא עם אנשים מסוימים בארגון, אלה ששיטת העבודה שלי מתאימה להם. זה בלט למשל בפיקוד מרכז. כשרוני נומה סיים את כהונתו בפיקוד הוא 'העביר' אותי למחליפו, נדב פדן. אבל פדן לא האמין בתהליכים מהסוג הזה, והעבודה הסיימה תוך זמן קצר.”

בעקבות האב הנפקד

מאיר, בן 62, גדל בירושלים. הפצע הגדול של

המגשר הלאומי

◀ המשך מעמ' 09

"קודם כול האופי שלו. מרתק לפגוש ולקרוא מישהו שהוא לא מאוד רהוט בדיבור אבל מאוד רהוט במחשבה. ריגש אותי לראות את רמת המי חריבות העמוקה שלו לדברים שהוא האמין בהם וגם ביצע בפועל. הוא פעל בהתאמה מלאה לאי מונות שלו. מאפיין מאוד מיוחד באישיות שלו היה ההומור, שמצביע על צורת מחשבה מקורית וייחודית. זה נדיר בעולמות של צדק ומנהיגות, שבהם הכול מוחלט.

"אשכול היה אדם חילוני לגמרי אבל גדל בבית דתי, והוא שימר את הזיקה הזו גם בתוך העולם המאוד חילוני של הפוליטיקה הישראית לית באותן שנים. ככל שעוברות השנים את נד רשת לבחור אם להיות קודם ישראלי או קודם יהודייה. אשכול לא קיבל את הדיכטומיה הזו. גם אני רואה את עצמי כישראלית, חילונית, לא מאמינה – ויהודייה בכל רמ"ח איבריי. לא ייקחו ממני את התרבות ואת המורשת, כי היהדות היא משהו מורכב יותר מאשר דת עם כללים. אשכול ראה מעבר לתבניות. במונחים רבים הוא היה גשר עצום בחייו, והמורשת שהשאיר היא של מה שהיה יכול להיות.

"כמות העשייה שלו בלתי נתפסת. הוא אדם שעשה הרבה יותר ממה שדיבר. את מסתכלת על רשימת ההספקים שלו ולא מבינה איך אדם אחד חתום על כל כך הרבה. יותר מזה – הוא תכלל מערכות שלמות שכיום היו נתפסות כני גור עניינים מוחלט. הוא היה בו בזמן גזבר הסר כנות, ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, ושר האוצר בממשלת ישראל. הוא ידע בדיוק מה הצרכים וידע לתת את המקסימום. בזמנו זה היה נראה הכי טבעי ונורמלי, היום היינו יוצאים להפגין נגד דבר כזה".

הקדיט על ששת הימים

איך את מסבירה את זה שבניגוריון ובגין הת קבעו בתודעה כמנהיגים דגולים, ודוקא אשי כול, עם רזומה מרשים לא פחות, קצת נפל בין הכיסאות?

"יש לכך כמה סיבות. ראשית, את בגין הקי פו אנשים שהיה להם אינטרס פוליטי לדומם אותו, והם עבדו מאוד קשה על יצירת התדמית הציבורית שלו. גם סביב בניגוריון התגבשה קבוצה חזקה. לאשכול לא הייתה 'חבורה'. הוא לא החזיק אנשים כאלה סביבו, זו לא הייתה האישיות שלו. הוא לקח אנשים צעירים רבים לעבוד איתו, סייע להם לגדול ולצמוח, וידע גם לשחרר אותם. הם נקראו נערי אשכול, ולימים נערי האוצר.

"שנית, זו יכולת הנאום. בגין היה נואם בחסד, אי אפשר לקחת את זה ממנו. אשכול היה מאוד מפר זר בדיבור שלו. אחד הדברים שריתקו אותי בשנות העבודה עם הארכיון שלו זה הפער בין הטיטה של הנאומים לנאומים עצמם. הוא היה מגיע עם הנייר, אבל פתאום איוו מחשבה הייתה לוקחת אותו למ קום אחר, או שהוא היה מכניס פתאום איוו מעשייה יהודית. אז אנשים היו יכולים ליהנות מהסיפורים ולצאת עם חיוך והרגשה טובה, אבל אף אחד לא היה אומר 'וואו, איזה נאום'.

"אשכול גם לא ראה את עצמו כמנהיג, ואני חושבת שזה חלק מההבדל. אחת התכונות הנדררות שות ממגשר היא יכולת לוותר על האגו ולצמצם

חלוצי תיווך התלמוד לקהל חילוני, ועוד לפני שטיינזליץ הוא תרגם ופירש את מסכת ביצה. סבתא לאה גם הייתה עליו גדול, ממש גאון. היא למדה בגימנסיה העברית בטלז, והספר שלי 'איטה' מבור סס על דמותה. אחרי נישואיה הייתה עקרת בית, אבל קודם לכן למדה מתמטיקה והייתה לה חשיבה מתמטית חזקה, שאני לא מימשת בגלל העזובה שגדלתי בה. היום אני מאוד קרוב לחשיבה המתמטית, ואפילו שואף לנסח את שיטת החשיבה שלי בשפה מתמטית".

מאיר הבן המשיך את אביו גם בבחירתו לעסוק בחינוך: הוא התחיל כמחנך וכמורה לפילוסופיה בתיכון פלך ובתיכון הרטמן בירושלים, עשה דוקט טורט בפילוסופיה של העת החדשה ולימד כמרצה מן החוץ בחוג למחשבת ישראל בירושלים, ואחר כך עבד בבית המדרש "קולות" בהנחיית קבוצות. "בין השאר הנחיתי שם קבוצות מן הצבא, ונדהמתי מרמת החשיבה הנמוכה שפגשתי, גם אצל קציי נים מצוינים. זה הביא אותי לרעיון לנסות לעבוד עם הצבא בפיתוח חשיבה. בקבוצה ההיא פגשתי את יורם חמו, קצין נפלא באמ". הוא היה הראשון שפתח לפניי את שערי הצבא, ודרכו הכרתי גם את רוני נומה".

החילוניות המהותית של הציונות

לפני כעשור פרסם מאיר ספר עיון בשם "שניים יחדיו", ובו פיתח תפיסת זהות שהוא קורא לה "דתית-חילונית". כך הוא גם מגדיר את זהותו שלו: "הבסיס של מה שטענתי שם הוא שציונות דתית זה לא חיבור מלאכותי בין ציונות לדתיות, אלא שציונות היא במהותה סיפור חילוני, ולכן ציונות דתית היא בעומקה חיבור בין דתיות לחילוניות. עצם ההצטרפות של אנשים דתיים למפעל הציוני היא הכרעה ליצור תרבות של זהות דתית וחי לונת. בזהות שלי יש יסודות דתיים חזקים מאוד, של לימוד תורה ומחויבות להלכה, ויש גם יסודות חילוניים מאוד – של האדם היוצר, האקטיבי, של שותפות במדינה שבמהותה היא יצירה חילונית, וכך ראוי שתהיה. היום אני יודע שהשילוב הזה הוא שהוליד גם את הפתולוגיות הנוכחיות של הציונות הדתית, בגלל הקושי להתמודד עם המורכבות הדי תית-חילונית, שמתוכה נולדה ההכרעה להעדיף את הצד הדתי בכל מצבי ההתנגשות".

אתה לא חושש שבנישה שלך יש איזו רדוקציה פשטנית של עולם בית המדרש ושל הפילוסופיה גם יחד? לככם את שניהם ב-200 עמודים?

"ה'הגיונות' של דקארט הם ספרונים בני 70 עמודים. ה'טרקטטים' של ויטגנשטיין גם הם קצ רים מאוד. יש כאן ניסיון לתפוס את המהות של שני העולמות, ואיך זיל גמור. אני גם יוצא מתוך הנחה מודעת שיש בקיאים ממני גם בשדה היהודי וגם בשדה הפילוסופי. הכוח שלי הוא בתפקיד הפילוסוף היוצר, שיוודע ליצור חיבורים מקוריים בין העולמות".

החלומות העתידיים שלו הולכים רחוק. בשנה האחרונה הוא פרסם שלושה ספרים: ספר פרו זה, ספר שירה וספר העיון הנוכחי, ומקווה שיוכל להמשיך גם בעתיד בכל שלושת הכיוונים. בתחום הפילוסופי הוא עובד עכשיו על ספר נוסף, ובמי שך השנים גם יצר סדנאות ללימוד כתיבה יהודית הגותית. בעיקר הוא שואף להרחיב את השפעת השיטה שפיתח על מערכת קבלת ההחלטות בישי ראל: "החלום שלי הוא להיות יועץ חשיבה לראש הממשלה, לרמטכ"ל, לבכירי המערכת. אני באמת מאמין שלשיטת החשיבה התלמודית יכולה להיות תרומה גדולה ליצירתיות מחשבתית בכל המערך כות האלה".

את העצמי, כדי לאפשר לצדדים לנסח מחדש את הסכסוך ולמצוא דרכים יצירתיות משלהם לפתרון. זו תכונה כמעט מנוגדת לכל מה שמלמדים בעולם המודרני, שדורש בולטות, ובוודאי תכונה מנוגדת לכל מה שאנחנו מכירים היום במנהיגים. כשמרים, אשתו, זעמה על כך שאשכול לא מקבל את הקר דיט המגיע לו עבור הניצחון במלחמת ששת הימים, ואף דרשה ממנו לפרוש, הוא הגיב בכעס ואמר לה שמצוקתו האישית אינה חשובה כמו טובת העם, ושמנהיג לא יכול להיות עסוק בעצמו ובמעמדו".

איך לדעתך אשכול היה מנהל את המשבר הנוכחי סביב הרפורמה המשפטית? אילו כללי אצבע היו מובילים אותו?

"קודם כול הוא היה עוצר הכול ומקים ועדה, כי זאת השיטה המפ"איניקית. ובוועדה היו יושי בים מומחים, לא פוליטיקאים. בזמן שהדיונים היו מתקיימים, הרוחות היו נרגעות ולו רק מתוך הידיעה שהנושא מטופל. בזמן הזה, היינו מתפ נים לדון בנושאים אחרים שיש סביבם הסכמה רחבה יותר, ומתרגלים הקשבה ודיאלוג. שכח נו איך לנהל דיאלוג ואיך לשתף פעולה. השיח נהיה כל כך מקוטב, וזו השפה היחידה שיש לנו. אחת הבעיות הקשות היום זה האגו האישי, שבי צילו אי אפשר לנהל דיאלוג. האגו מכתוב שיח תחרותי, שבו תמיד יהיה מנצח ומפסיד".

ההקשבה, תכונה שאפיינה כליכך את אשי כול, חסרה מאוד בימינו, סבורה מולד חיו. "הוא ישב עם אנשים שחיו במקומות קשים ושהחיים שלהם היו תקועים בבוק, וספג את התלונות שלהם, נתן להם להגיד את אשר על ליבם וכתב את הדברים בפנקס. גם אם הוא לא היה יכול לעזור, הוא הקשיב. וזו הייתה הקשבה אמיתית, לא מן השפה ולחוץ. פעמים רבות עצם ההק שבה, הבעת העניין והאמפתיה, עזרו לאנשים להתמודד עם הקושי".

כיום מולד חיו היא מגשרת, אשת תקשורת ומנחה במכינות קדם-צבאיות בתחומי אקטואליה וכלכלה חברתית. בעיניה שינוי השיח מתבקש לא רק במסדרונות הכנסת, שכן הכול מתחיל בחי נוך. במפגשיה עם תלמידי המכינות היא מתרש מת ש"מערכת החינוך הנוכחית בורחת כמו מאש מללמד דיאלוג ומחשבה פוליטית, מלתת כלים של חשיבה. אנחנו לא צריכים להסכים, אפשר ור צוי להתווכח, אבל צריך לדעת איך עושים את זה ולתת דוגמה אישית. דיאלוג לא יכול להגיע מרף ריק אלא רק מרף מלא ברעיונות, אבל איך אני שים יגבשו עמדה אם אין שיח רעיוני? כדי לנהל דיאלוג צריך להקשיב, ויש היום צורך קריטי בה קשבה. להקשיב זה לא רק לשתוק אלא להשתיק את עצמי ולפנות בתוכי מקום לדברים של השני. זה מעשה אקטיבי. לשמוע זה מעשה פסיבי, וזה המקסימום שמוכנים לעשות היום. אנחנו כלואים במעגל סגור שרק שפה מגשרת תוכל אולי לייצר בו סדק שיביא למציאות טובה יותר.

"הגחלת היהודית עברה במשך הדורות דרך הדיאלוג, מאז בית שמאי ובית הלל. איך קרה שליבת הקיום שלנו הפכה למכשול הג דול שלנו? כבר חוינו בהיסטוריה שלנו חורבן בגלל חוסר היכולת לקיים דיאלוג, בגלל הקצנה וחוסר הקשבה. עכשיו, כשיש לנו מדינה, צריך לוודא שלא נאבד את הסולידריות".

פניה גפן

מסירים את הכובע

רבים מיוצאי העולם החרדי בוחרים להמשיך לשמור מצוות, ואף להצטרף למגזר הדתי. מהם המניעים המרכזיים לשינוי, כיצד הם חווים את המעבר בין העולמות, ואיזו קבלת פנים ממתינה להם בציונות הדתית / משה ליפשיץ / איור: עופר גץ

לאחרונה עבד כאחראי פניות הציבור במפלגת עיר צמה יהודית, ובימים אלה הוא משיק מיום העוסק בוהות יהודית וישראלית. בת זוגו, רות בליטייבסמן (32), גדלה ברכסים, במשפחה אנטי-ציונית. הוריה מנהלים קהילה ייחודית ברכסים, המקפידה על המסורת והמנהגים של

עצמי חרדי. החוויה הצבאית עיצבה את נטייתו הכללי-ישראלית. "פתאום הבנתי מה זה להיות יהודי בארץ יש" ראל, להיות ישראלי, חלק מעם ישראל, ברמה שלא הכרתי לפני זה. זה היה מטורף בקטע טוב", אומר אבי, שמראהו ושפתו משדרים חספוס ישראלי. עד

בביתם הקטן בשכונת קריית-משה בירושלים, אבי ורות יוסטמן מארחים אותי בנדיבות ומגוללים את סיפור חייהם. אבי, בן 31, גדל בשכונת מקורי-ברוך, למשפחה של חסידי סלונים, והוא רוחש גם היום הערכה רבה לקהילה שבה גדל. "יש שם יראת שמיים פנימית שאין במקומות אחרים", הוא אומר. "אהבתי את השירים ואת ה'עבדים' (עבדות, עבודת השם; כינוי חסידי לתפילה ברבקות - מ"ל). אתה מחובר שם למשהו מאוד עמוק". ובכל זאת, בסביבות גיל 15 אורח החיים החרדי החל להעיק עליו. "לא רציתי ללבוש את הבגדים החרדיים, להסתובב ולנהוג בצורה שלא מתאימה לי. מצד שני, ממש לא רציתי להיות חילוני". אבי התגלגל בין ישיבות ומסגרות, עד שבשלב מסוים מצא עצמו בצה"ל, באחד המסלולים של גודר נצח יהודה, המיועד לחרדים. "לפני הגיוס החלפתי לכ"י פה סרוגה. זה היה לי טבעי יותר. כבר לא ראיתי את

יהודי מרוקו אך מטיפה לאנטי-ציונות נוסח סאטמר. "אימא שלי צמה ביום העצמאות, ואבא מארגן בבית הכנסת שלו דרשה קנאית של חסיד סאטמר ספרדי, הרב דניאל ביטון".

בהיותה בכיתה י' נתפסה רות כשכרשונה ווקי מן, ובמקרה אחר כאשר רגליה נטולות גרביים. היא הורחקה מהמוסד החינוכי שבו למדה, ובעקבות זאת גם מבית ההורים. השנים הבאות עברו על רות כחי פושים אחר והותה ומקומה בעולם. היא למדה הדרכת כושר במכון וינגייט, ובהמשך למדה במדרשה בניד יורק והתגוררה אצל משפחה חרדית מודרנית שנתנה לה בית. "ראיתי את עצמי אז כחרדית שבאבניקית", אומרת רות.

הזדהותה עם העולם הדתי-לאומי הגיעה בשלב מאוחר יותר, בעקבות ההיכרות עם אבי, שפנה אליה בפייסבוק לאחר שהבחין בתגובות שנונות שלה. בשלב מסוים עבדה ברשת אופנה דתית, ואז אימצה גם את הלוק המגורי. "הלקוחות בחנות לא היו מאי מינות שאני באה מבית חרדי", היא נזכרת. כיום היא עובדת כמנהלת מפקד במפלגת עוצמה יהודית.

"למדתי לייצר חממה לעצמי"

אבי ורות אינם היחידים. מנתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנים 2017-2020 (בעיבוד מחלקת המחקר של ארגון "יוצאים לשינוי"), עולה שמכלל עוזבי החברה החרדית, מספרם של מי שמגדירים עצמם כדתיים ברמה כזו או אחרת, עולה באופן ניכר על אלה שמגדירים עצמם כחילונים. כך, 46 אחוזים מיוצאי החברה החרדית מגדירים עצמם כדתיים, עוד 17 אחוז הם "מסורתיים דתיים", 15 אחוזים עונים להגדרה "מסורתית לא כל כך דתית", ורק 22 אחוזים רואים עצמם כחילונים. נתונים דומים עולים ממחקר שביצעו ד"ר איתן רגב וגבריאל גורדון עבור המכון הישראלי לדמוקרטיה (ראו מסגרת).

אך בעוד שתופעת היוצאים בשאלה שעזבו את העולם החרדי ואימצו אורח חיים חילוני מעוררת עניין רב בתקשורת, בקולנוע ובטלוויזיה, היוצאים שבחרו לשמר זהות דתית ואף להשתייך למגזר הציוני-דתי, נותרו במידה רבה בצל. קיימת אולי נטייה לחשוב שבמקרה הזה לא מדובר במעבר דרמי טי, אך בשיחות עם מי שביצעו את הצעד הזה בעצמם, מההנחה הזו מוטלת בספק.

אם בני הווג יוסטמן נדחקו משורות העולם החרדי בעקבות התנהגות שאינה תואמת-מגזר, יש מי שלא מצאו את מקומם שם כתוצאה משאלות והרהורים עצמאיים. אורית שילה (43) גדלה בבית חרדי מודרני בחיפה ולמדה בבית-ייעקב. כנערה מתבגרת העלתה שאלות על נושאים כמו הברדלנות החרדית, היחס לצבא ולעבודה, האפליה כלפי ספרדים והעיסוק בסי ממנים חיצוניים. "אחת המורות שלי, אישה מקסימה דווקא, אמרה לי: אם יש לך שאלות כאלה, את לא בת בית יעקב". אורית קיבלה על עצמה את האבחנה הזו, והחלה במסע החוצה מהמגזר. גם היא עברה דרך החרדיות האמריקאית, כאשר שהתה בבית דודיה במיאמי וגילתה שם לדבריה "חרדיות פחות ברלנית ושיפוטית והרבה יותר מכילה".

לאחר שובה ארצה התקבלה לעבודה אדמיני-סטריטבית בתנועת בני עקיבא, ושם נחשפה לעור לם הדתי-לאומי. הקשר עם המגזר הסרוג התהדרק כשאוורית, צעירה חרורת איריאליים, נשלחה מטעם התנועה לשליחות באטלנטה, אף שמעולם לא הייתה בתנועת נוער. בשליחות הכירה את בעלה לעתיד, שהיה גם הוא ישראלי בשליחות, סטודנט למדעי ה-פואה ובנו של רב ואיש חינוך ציוני-דתי. נישואיה ל"מזרחניק", אם להשתמש לרגע במינוח החרדי, העניקו מבחינתה חותמת מלאה להשתייכותה המג-

זרית החדשה. בימים אלה הם שוהים שוב, הפעם עם חמשת ילדיהם, במדינת מרילנד שבארה"ב, במסגרת הפוסט-דוקטורט של בן הווג.

לצד השאלות הערכיות שהזכירה אורית ושהטריי-דו אותה כבר כתלמידת סמינר, אחד הגורמים המרכזיים לזייה למעבר מהסוג הזה הוא ההומוגניות הקשוחה של העולם החרדי, שמאיימת על בעלי אישיות עצמאית. "אני לא אחת שהולכת עם עדר", מעידה אורית. "אני אינדיווידואלית, וצריכה את האפשרות לחשוב ולכי-חור. גם את ילדיי אני מחנכת שאפשר לשאול הכול, איך שום נושא שהוא וטו בבית שלנו". ואילו אבי יוסי טמן אומר: "אמונה צריך לקנות בעצמנו, כמו אברהם אבינו. צריך לעבור תהליך לכך. איכרתי את החממה החרדית, אבל למדתי לייצר חממה לעצמי".

בני שיחי מדברים על שיפוטיות היתר שחוו בעולם החרדי, והעיסוק בנראות חיצונית. "אתה כל הזמן חי שם על במה, כל מה שאתה עושה – מס-תכלים ומדברים", אומר אבי. בת ווגו רות מבחי-נה בהבדל אצל ילדתה בת השש: "לאריאל אין את השיפוטיות שיש לילדות חרדיות בגילה. היא לא תשים לב למשל אם לילדה שמולה יש מכנסיים או חצאית. זה מאוד בריא בעיניי".

בשביל הילדים

מניע מרכזי נוסף למעבר מהעולם החרדי לזה הדתי-לאומי הוא סוגיית חינוך הילדים, הגורמת להורים צעירים שחושבים על עתיד ילדיהם לחפש מענה במגזר השכן. במקרים מסוימים זהו הקשר העי-קרי, אם לא היחיד, לחברה הדתי-לאומית, כאשר ההורים עדיין חיים בין העולמות אך הדור הבא כבר מפלס את דרכו בחברה אחרת.

"כתלמידת סמינר בבית יעקב הבטחתי לעצמי

לה הפכה לרלוונטית, רות כבר צעדה ככרת דרך לעבר הציונות הדתית. "בהיריון של הבת הבכורה שלי אבי אמר לי 'בואי נקרא לה אריאל, אחד הש-מות של ירושלים'. התחברתי לרעיון, וזה היה אחד הניצנים הציוניים הראשונים שלי. אז הבנתי שלשם הבית שלי הולך". בכוא הזמן נשלחה הבת כלב שלם למוסדות דתיים-לאומיים.

הנושא של תגובת המשפחה והקהילה החרדית ליציאה בשאלה זכה בשנים האחרונות לתהודה רבה. אך איזה יחס מקבלים מי שבחרו להמשיך באורח חיים דתי, אך ללא השיוך החרדי?

משפחתה של אורית מקבלת אותה לדבריה "באהבה גדולה", ובכל זאת היא מתרשמת שבמוכנים מסוימים "הדתיות יותר מאיימת על החרדים, כי זה לא שחור-לבן. קשה להם להבין שיש אלטרנטיבה של קיום מצוות בלי להיות חרדי. ההורים שלי בהתחלה לא הבינו מה זה שיש לי חבר לא מאורס, שהולך עם ג'נס. אבל אחרי שהם הכירו אותו לא רק שהחששות נעלמו, הם התאהבו בו".

"המשפחה שלי מדהימה", מספר אבי. "בהתחלה לא היה להם קל, אבל היום הם גאים בי". אצל רות הדברים מורכבים יותר. "אני מאוד אוהבת את אימא שלי ויש לנו קשר טוב, אבל יש כל הזמן התלק-חיות ומיילים וזעמים על הסמארטפון שלי או על השיער הפזור של הילדה. הם לא מוכנים לקרוא לה אריאל, והפכו אותה לאריאלה. הקשר שלנו בנוי על התקרבויות וניתוקים". רות מתקשה להשלים עם אי ההכרה של הוריה בדרכה הנוכחית. "כשאבי שר בליל שבת 'יה אכסוף', אני לא מבינה איך אימא שלי לא רואה את האור בדרך שלנו".

טובה מספרת על רגעים של חוסר הבנה בין הבן שלה לבני דודיו. "היה עלי לחץ לשלוח לממ"ח

טובה: "אני מתקשה למצוא בית כנסת שארגיש בו בנוח, כי תחושת הזרות גדולה. לא למדתי באולפנה ואח שלי לא שירת בצבא עם הבן דוד של השכנה, אז אני לא ממש שייכת. אבל עדיין נוח לי שם יותר מאשר בקהילה החרדית"

(ממלכת-חרדי, בתי ספר חרדיים עם לימודי ליבה; מ"ל), אבל בסוף שלחתי אותו לממ"ח מעורב. כשהוא מספר על חברה מהכיתה, הבני דודים – ויש הרבה ברוך השם – לא מבינים, יש לך בנות בכיתה? או: יש לך מורות? אבל הקשר המשפחתי מנצח. הם אוספים בשבילו קלפי פוקימן, והוא אוסף בשבילים קלפים של 'עולם ומלואו'".

דתיים לא שלונים

ההחלטה לעזוב את העולם החרדי אך להמשיך לשמור מצוות איננה הופכת אותך בבית לבן המגזר הדתי-לאומי. חרדי שמבקש להשתלב בחב-רה הזו, שיש לה קודים ושפה משלה, נדרש להשלים פערים שונים ולאמץ ערכים חדשים. חוק הדתיים השלובים לא חל על המצטרפים בגיל מאוחר, והם מתמודדים עם קשיי השתלבות.

"אני לא מרגישה שהפכתי ל'מזרחניקית' כמו שקוראים לזה, אני פשוט דתייה", אומרת טובה. "אני מתקשה למצוא בית כנסת שארגיש בו בנוח, כי תחר-שת הזרות גדולה. לא למדתי באולפנה או במדרשה, ואח שלי לא שירת בצבא עם הבן דוד של השכנה. אז אני לא ממש שייכת, אבל עדיין נוח לי שם יותר מאשר בקהילה החרדית". אורית, לעומתה, חשה שהתערותה היטב בקהילה הדתית: "גם המשפחה של בעלי וגם החברה הדתית קיבלו אותי ללא שאלות. אני מרגישה לגמרי חלק מהציבור המקסים הזה".

מדים תורה".
גם איריליית הקבלה וההכלה לא תמיד עומדת במבחן המציאות. רות למשל נתקלה בעין עקומה בבית הספר של בתה, כשחבשה כיסוי ראש פחות מקובל. "זה ביאס מאוד, בבת אחת נזרקתי חזרה לכיתה ט' במוסד החרדי".

לא בודקים בציציות

למרות שיעורם הגדול בין עוזבי העולם החרדי, היוצאים הדתיים שקופים במידה רבה וכמעט אינם תופסים מקום בשיח, לא בצד החילוני ולא בצד הדתי. נדמה שהעולם החילוני אדיש לשינוי שלא נתפס בעיניו כמשמעותי, ואילו הציבור הדתי אינו מגלה עניין לקלוט את החרדים העוזבים את קהילתם.

ב"יוצאים לשינוי", אחד מארגוני הסיוע המרכזיים ליוצאי המגזר החרדי, לא בודקים בציציותיהם של הפונים ומושיטים להם יד גם אם לא יצאו בשאלה במונח המלא. "מבחינת הצרכים ופערי ההשכלה והתרבות, אין הבדל מהותי בין יוצא דתי ליוצא חילוני. מבחינתנו רמת הדתיות של היוצא היא לא פקטור", אומר מנכ"ל הארגון, נדב רוזני בלט.

לדבריו, "בקרב הציונות הדתית קיימת רתיעה מסיוע ליוצאים מהסוג הזה, מתוך חשש מוטעה שזו פעילות אנטי-דתית. אבל זה פספוס כפול. בוגרי העולם החרדי יכולים להסתייע המון ברוח ההתייחסות הגדולה ובעולם הערכים של הציונות הדתית. ולא פחות מזה, הציונות הדתית יכולה להסייע מהעושר התרבותי והקהילתי שמביאים איתם החרדים לשעבר".

בשעה שיוצאים בשאלה מקבלים כתף חמה מפוליטיקאים חילוניים, אם מתוך אידיאולוגיה ואם מתוך הבנה שמדובר בפלח מצביעים הולך וגדל, ב"יוצאים לשינוי" מקווים שמפלגות דתיות יירתמו לעזרת היוצאים הדתיים ויראו בהם גם פוטנציאל אלקטורלי.

גם בעולם החרדי אין שיח של ממש על התופעה. ייתכן שהדבר קשור למורכבות שבהתמודדות עם דתיות שאינה חרדית, אך אפשר גם שהחרדים משלימים בשתיקה עם מעבר כזה ואינם רואים בו עילה למלחמה. אדרבה, אולי הם גם שמחים בקיומה של דרך אמצע, וכלשונו של איש חינוך חרדי ששוחחתי איתו והביע שביעות רצון מפרסום הכתבה: "זה חשוב מאוד שאנשים יבינו שגם אם לא מסתדרים אצל החרדים, אפשר להישאר שומרי תורה ומצוות".

אבי יוסטמן באדיבות המצלמים

אבי יוסטמן: "היום אני מרגיש יותר מחובר לעם ישראל, יותר יהודי, פחות מגזרי. היהדות הפכה יותר לערך עמוק ומהותי, ופחות למטלה. כשאתה יוצא מההשקפה החרדית, פתאום דברים מסתדרים לך. רואים שמדינת ישראל היא אתחלתא דגאולה"

הציוני שאני מחשיבה מאוד. במשך שנתיים לימדתי פה במריילנד עברית לבנים בשיבה חרדית, והכנסתי תי יחידה יפה על מלחמות ישראל. התלמידים הרגישו פתאום חלק ממדינה ועם, וההורים אהבו את זה מאוד. אורית גם אימצה תפיסה ממלכתית. "זו המדינה שלנו, ואנחנו מכבדים ושומרים על החוקים שלה", היא מגדירה זאת בפשטות.

היוסטמנים עורכים בהקשר הזה חלוקה בין השלב הראשון, שכלל רק את עזיבת העולם החרדי, לשלב השני שבו אימצו בהתלהבות ערכים ציוניים-דתיים. רות שולפת מהמדף את הספר "יש לך כנפי רוח", המלקט פסקאות מתורתו של הראי"ה קוק, ומתארת את הלימוד בו כ"חוויה חדשה ופוקחת עיניים". סביב יום העצמאות היא משתדלת שלא לשוחח עם אימה; הפער בין תחושת תיה החגיגות לצום הנהוג בבית הוריה גדול מדי.

"עם כל המעלות של החרדיות, יש משהו שהיא מפספסת", סבור אבי. "היום אני מרגיש יותר מחובר לעם ישראל, יותר יהודי, פחות מגזרי. היהדות הפכה יותר לערך עמוק ומהותי, ופחות למטלה. כשאתה יוצא מההשקפה החרדית, פתאום דברים מסתדרים לך. רואים שמדינת ישראל היא אתחלתא דגאולה, נבואות מתגשמות פה מול העיניים. גם חיזור מכוכב אחר יזהה שיש פה תקומה של עם".

"כשאריאל זורקת משהו על הריצפה אני אעיר לה שלא מלכלכים את ארץ ישראל", מספקת רות דוגמה נוספת לעולם הערכים הנוכחי שלה. "חמש שנים לא יצאתי לחו"ל בגלל אהבת הארץ, ואני לא דורשת מאבי לקיים את ההבטחה שלו לנסוע לטיול בניר-יורק".

מנגד, היוצאים הדתיים חשים לעיתים גם פער רוחני לטובת עולמם הקודם. אבי מרגיש ש"אין לי בחיים היום את אותה רמה של 'ראת שמיים' כמו שיש שם". לטובה היה מוזר שהבן שלה לומד משנה כמקצוע, ללא כושר הראש שהייתה רגילה לראות בבית הוריה ביחס ללימוד תורה. "הוא לומד עם אבא שלי משניות פעם בשבוע, כי בתפיסה שלי ככה לר"

סוגיית השירות, צבאי או לאומי, עלולה גם היא להקשות על ההשתלבות. "כשחזרתי ארצה ממיאמי רציתי לעשות שירות לאומי, אבל לא מצאו לי משהו מתאים שההורים שלי יסכימו לו, אז ויתרתי", מספרת אורית. גם רות ויתרה על השירות מחשש לחרם משפחתי. טובה מוסיפה: "ברור לי שהבן שלי יתגייס, אבל אני מודעת לזה שהוא יעשה את זה בלי רקע, בלי החוויה של אבא במיי-לואים וסיפורים על הדוד שגיהצו לו את המדים וארוזו לו עוגיות".

תנועות הנוער, רכיב זהות מרכזי בעולם הדתי-לאומי, מייצרות גם הן פער תרבותי. "קשה לי עם זה שלא הייתי בבני עקיבא או משהו דומה", משתפת אורית. "כיום, כשהבן הגדול שלי מדרך בבני עקיבא, אני רואה כמה זה חשוב וממלא".

גם טובה משלימה באמצעות בנה היכרות מאוחרת עם חוויית הילדות המגזרית. "כשהבן שלי הגיע לגיל הזה הייתי מבולבלת. אין לי מושג מה ההבדל בין בני עקיבא, עזרא או צופים דתיים. קצת נלחצתי מהרעיון שצעירים יעסיקו את הבן שלי בשבתות, ועד היום לא לגמרי ברור לי מה הם עושים שם, אבל אני רואה את החוויה והברק בעיניים שלו, ולומדת יחד איתו עולם חדש".

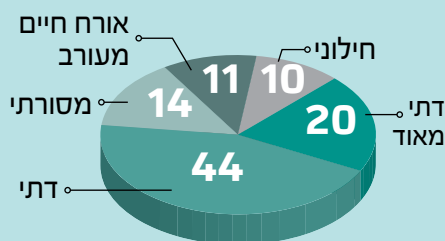
תקופת הקורונה הציפה פער תרבותי מעניין שעדיין נשאר אצל בני הווג יוסטמן, כאשר בשלב מסוים חזר אבי להתפלל בבית כנסת "חרדי מודרני עם ראש טוב", כהגדרתו. הסיבה לכך הייתה שבבית הכנסת הדתי-לאומי שאותו נהג לפקוד הייתה הקי פדה מופרזת לטעמו על הגבלות הקורונה והמסכות, גם לאחר ההקלה בתקנות. "אנחנו לא עד כדי כך מרובעים", הם מחייכים. ציונות כן, מסכות לא.

האם המעבר לעולם הדתי מביא איתו רק הקלה בעומס החרדיות, או שיש בו גם ערך מוסף? אורית משיבה לשאלה המאתגרת הזו בחיוב. "עשיתי את המעבר כדי לקיים מצוות מתוך בחירה והבנה, זה הדבר הנכון בעיניי", היא אומרת. "ויש גם את הערך

אורית שילה באדיבות המצלמת

התפלגות יוצאי החברה החרדית לפי רמת דתיות:

הנתונים על פי ממצאיהם של ד"ר איתן רגב וגבריאל גורדון, המכון הישראלי לדמוקרטיה (2021)

אורות הכלכלה

הראי"ה קוק תמך בצדק חברתי, ואף ראה בביטול הרכוש הפרטי אוטופיה תורנית. הוא לא היה היחיד בהשקפות אלו בין הוגי הצינונות הדתית של אותה תקופה / יהונתן גארב /

הקיבוץ הדתי טירת צבי צילום: גיל אליהו, ג'יני

עת התנועה הקיבוצית והתפשטות לימוד הקבלה, הרב אשלג צפה כי הקפיטליזם ימוטט את הדמוקרטיה.

החוקים החברתיים של חנן פורת

בהמשך לדבריי, עלינו להציב את שיטתו של הראי"ה, על כל עושרה וכוחה, בתוך שורה ארוכה של כותבים רבניים חשובים שפעלו ברורות האחד רונים. כך למשל, ניתן להזכיר את ר' יחזקאל אבי רמסקי, שכתב קונטרס המדגיש את המוחלטות של זכות הקניין הפרטי, הגוברת במובן מסוים אפילו על חוקי התורה. באופן אירוני, בנו הפך לדמות חשר בה בעולם המרקסיסטי. מעניין להשוות את דבריו באותן סוגיות למוכר אצל ר' שמעון שקופ, שכנראה הושפע מכתבי מרקס, כנידון בביוגרפיה האינטלקטואלית שחיבר עליו ד"ר שי וזונר.

בציודו השני של מנעד רחב זה כדאי לעיין בניי סוחים של מי שהייתי מגדירו ההוגה החרדי-לאומי הראשון: הרב ד"ר יצחק ברויאר, שמשנתו זוכה עתה לעדנה בשיבוט ציוניות-דתיות מסוימות. ברויאר כותב (נחליאל, עמ' 281–282) על "כלכלה שמיטתית", שבה "גם הכלכלה היא תכליתית", או כפופה לערכים. במילים אחרות, מהלכי השמיטה אינם בגדר חריגה תקופתית אלא מהווים "החוק היסודי לכל הכלכלה הלאומית". נקווה שכתביו ההגותיים, הפוליטיים והספרותיים של ברויאר בגי רמנית יזכו בקרוב לתרגום לעברית, לצד פרסום חומרי הארכיון שלו, וכך יוכל להתקיים דיון ציבורי רי במשנתו המרתקת.

עוד כדאי להידרש להגותו ולמפעלו של הרב יהודה ליב מימון, שפעל לטובת תמיכה במובטלים מכספי ציבור, העלאות שכר לפועלים על רקע עלייה במחירי הדיור ועוד. מן הסתם גם לכך הוא כיוון ברדישתו – לצד שאר נציגי הציבור הדתי – שמגילת העצמאות תכלול את המשפט הקובע כי מדינת ישראל תהא מר שתתת "על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל".

כללו של דבר, דומה כי כדאי לברר את מקחה של תורת ארץ ישראל ואת תפיסת הטוב והצדק בנוגע לממון ולחלוקתו, המצויה ברורות שלמים של ההגות שבשמה מרברים נציגי "הצינונות הדתית" של היום. כותבי הפועל המזרחי דוגמת שרגאי או הרב משה צבי נריה – דובר מובהק מאוד של תורת הראי"ה – או הוגי הקיבוץ הדתי (כולל חנן פורת, שיום כמה וכמה חוקים חברתיים שזכו להסכמה רחבה), מבטאים רק חלק מעור שר עיוני זה. ●

הלכה, מדינה וחברה, המבאר טקסטים של הראי"ה, בעיקר מתקופה זו, דווקא על רקע המניפסט הקרי מוניסטי (כשלעצמי איני סבור שהיה ראוי לבחור דווקא בחיבור ספציפי זה, מתוך טווח שלם של השקפות חברתיות-כלכליות שייכתן שהראי"ה הגיב אליהן).

מתוך המקורות המגוונים שרכניץ מביא, כדאי לעיין בהתנסחות הבאה של הראי"ה, שהיא מתונה יותר מזו שהזכיר שרגאי:

לבד מתכונת העושר להמשיך לבעליו שלווה ורוחב לב אם יחובר לדרך טובה וישרה, יש עוד תכלית למציאות התשוקה של העושר בעולם, שעל כן שם יוצר האדם בקרב בני אדם תשוקה זו של קנין העושר, מפני טובת החברה הכללית, שעל ידי מציאות הרכוש הרב במקום אחד... נהנים ממנו הרבה בני אדם... ויען שנטיה טובה היא לאדם שיהיה חפץ להיות הפועל והמשפיע מממנו ועל ידו יתנו רבים, על כן יש נטיה טבעית לעושר בטבע היצירה האנושית. אמנם על פי זה ראוי שיהיה העושר באופן מתאים להתרבות הנהנים ממנו... אבל מי שמתשוקתו לעושר מכנס הרבה כסף וזהב ומכניסם באוצרותיו, כעכברא דשכיב אדינרי, הוא אינו מפיק מטרות תשוקת העושר הטבעית (עין איה על מסכת שבת עא, ב).

במילים אחרות, הרגם הרצוי מכבד את עשיית ההון אך רק כאשר היא משרתת ישרות את הטובה הכללית (ולא בדרכים עמומות של "חלחול כלפי מטה", מבית מדרשו של הנשיא האמריקני רונלד רייגן), ואינה הופכת מטרחה כשלעצמה.

אין בדבריי אלו משום טענה שהמדיניות בישראל של תשפ"ג צריכה להיות משועבדת לדרכו של הראי"ה קוק (ע"ע זכות ההצבעה לנשים). בניגוד לרבני ה"קו", איני סבור שמשנה זו היא אחידה וחד-משמעית, במיוחד אם נפנים את ממצאיו של יוסף אביב"י ברבר התי לות במושגים קבליים, שמטבעם נוטים להיות יחסיים ("בערכין" בלשון המקובלים).

כך, בניגוד לרב רכניץ, איני בטוח שניתן לסכם את שיטתו של הראי"ה באופן הרמוניסטי, המלכד את המקורות השונים לכדי מהלך רציף. אם כי אני מסכים שהמהלך הכללי של הראי"ה, כאן ובעניינים אחרים, הוא של מתינות. מתינות זו עומדת, למשל, בהנגדה למקובל אחר שפעל בתקופתו, ר' יהודה לייב אשלג, מחבר פירוש "הסולם" על הוזהר. כפי שעלה מאסופת "כתבי הרוד האחרון", לצד תחזיות שלו שכבר התי קיימו, ובהן נפילת הגוש הסובייטי, היחלשות השפי

על פי כל הסימנים, שר האוצר הנוכחי מתכוון להמשיך ביתר שאת את המדיניות הקפיטליסטית הניאורליברלית של קודמיו. אלא שהפעם מדובר בבוגר ישיבת מרכז הרב ודומותיה, ובמי שרואה בראי"ה קוק מקור סמכות. נעייין אפוא בכמה מקורות פחות מוכרים, הנוגעים למשנתו החברתית-כלכלית של הראי"ה.

ממכתב ששיגר שלמה זלמן שרגאי, הוגה ואיש צייבור ציוני-דתי חשוב, וראש עיריית ירושלים בראשית שנות החמישים, הוא כותב:

בוודאי ידועה לך תשובת הרב קוק ז"ל. כששאלו אותו אם התורה היא בעד רכוש פרטי או לא, הוא ענה: 'בקיום מלא של חוקי התורה באיזשהו משטר חיים, מוכרחים להגיע לביטול הרכוש הפרטי. מכיוון שהחוקים האלה ממצמצמים כל כך את זכויותיו של האדם הפרטי על רכושו הוא ושווללים ממנו אפשרות של ניצול השני, עד כדי כך שלא כדאי לו להחזיק רכוש פרטי' (אגרות שרגאי, עמ' 72).

מלשונו של שרגאי משמע שמסורת זו הייתה נחלת רבים. לכאורה ניתן לדחות ראייה זו משיטת הראי"ה ולומר שמדובר במציאות אוטופית שבה יהיה "קיום מלא של חוקי התורה". ועדיין ניתן לתהות מדוע חוגים האמונים על התפיסה שלפיה אנו נמצאים כבר לפחות באמצע תהליך הגאולה, פועלים באופן הפכי לחזון הגאולה של מקור ההשראה המרכזי שלהם.

זאת ועוד, הראי"ה ראה ערך רב בשאיפה לצדק חברתי גם ללא קשר ישיר לקיום משפטי התורה, וכלשונו במכתב משנת תרס"ז לשמואל אלכסנדרוב:

אין אנו מצטערים אם תוכל איזו תכונה של צדק חברותי להיבנות בלא שום ניצוץ של הזכרה אלוהית, מפני שאנחנו יודעים שעצם שאיפת הצדק, באיזו צורה שתהיה, היא בעצמה ההשפעה האלוהית היותר מאירה (אגרות הראי"ה א, מג).

ובהתייחסו מפורשות למרקסיזם, כתב שם הראי"ה: והטוב שבמטריאליזמוס ההיסטורי יעמוד בעצמו לימינו, כשנברר בבטחה איך שאי אפשר שתתקיים כשיטה קבועה, ישנה או מחדשת, עם כל ענפיה ושריגיה, כי אם צריכה היא זימור וניכוש, צירוף וזיכור, החלק הטוב שבה יהיה לעולם ככל טוב, מתאים עם אורם של ישראל, עוזם ונצחם.

ההון בשירות הציבור

לאחרונה שב והתעורר העניין במשנתו המוקדמת של הראי"ה. בהקשר זה כדאי להתוודע למאמר של הרב עדו רכניץ, מראשי הדוברים בענייני

פרופ' יהונתן גארב מכהן בקתדרה לקבלה באוניברסיטה העברית בירושלים

ספרים

למה דווקא אני?

זו שאלה שעולה כשנתקלים בחושך ברהיט חד או מול אסון משפחתי. ספר שמשלב הגות וסיפור אישי, דן בתשובות שהציעו מקורות יהודיים לשאלת מקור הרע ומצליח להחכים ולגעת ללב / אליהו גליל /

עלי ארמות שהיה אשם בכך – אשתו. דומה לכך גם העיסוק בשאלה האם הגורל העיוור הוא התשובה לשאלת מקור הרע. מרקס מספר שם כיצד "במשך קרוב לחודשיים" הוא עמד מול סטטיסטיקה שניבאה קרוב לחמישים אחוזי מוות או נכות לאשתו: "הגורל ניבט אליי מן הסטטיסטיקה, חד ואכזרי, לא יכולתי להילחם בו, אבל יכולתי לא להתמסר אליו".

איוב, אסתר והאדמו"ר

לב ליבו של הספר הוא המקורות היהודיים שהמ"חבר מציג אותם כלשונם. העם היהודי הוא מהעמים העתיקים בעולם, ומאחר שקורותינו היו רצופות סבל מתמשך ומפגשים חוזרים ונשנים עם הרע, אין זה מפתיע שהמקורות היהודיים מציעים תשובות רבות מאוד לשאלת מקור הרע. מרקס, שאינו אדם דתי, קורא את המקורות הללו מתוך רגישות רבה, ומכבד אותם ואת העולם שבו נכתבו. זו דרכו גם כאשר הוא

תמונה כואבת אחרי תמונה כואבת. בין ניתוח מקור הגותי אחד לאחר, מרקס חושף בפני הקורא לפרט טיה את הטרגדיה שפקדה אותו רגע לפני שהתחיל לכתוב את הספר, עם ההתפרצות הפתאומית של מחלת אשתו. הוא מתאר את רגעי המשבר ואת רגעי השמחה, את האבל וגם את התקווה המהוססת. כך הופך הספר מניתוח עיוני ואקדמי לחיבור נוגע ללב, ולמורה דרך אנושי מלא חן ומשמעות.

בפרק שעוסק בחטא אדם הראשון ותוצאותיו המרות, שבו פותח מרקס את הדיון בשאלת מקור הרע, הוא מראה כיצד חיפוש אשמים הוא מנגנון פסיכולוגי יסודי להתמודדות עם רע. הוא מורה בכי נות כי אחרי שהאסון הכה בביתו, הוא היה "משכיב את הילדים בלילה במיטתם, דואג שיירדמו, ואז מס" תובב ברחבי הבית וחוזר על המשפט... 'איך דפקת אותי'... הייתי חייב לסמן אשמים בכאוס שסבב אותי". והוא אכן מצא, ודווקא את האדם האחרון

עשרות אלפי הגופות שכבר הוצאו מבין ההריסות בטורקיה ובסוריה, ומאות אלפי האנשים החיים שאיבדו קרובי משפחה וחברים, נפי צעו או נותרו חסרי כול, מספרים סיפור של סבל אנושי עצום. בימים כאלה, שאלת מקורו של הסבל האנושי מתעוררת במלוא עוצמתה. בדיוק לשאלה הגדולה הזו, שבני האדם שואלים את עצמם כבר אלפי שנים, מציע ספרו של חן מרקס, מרצה לספרות חז"ל, כמה וכמה תשובות מרתקות.

כדי לשאול "למה דברים רעים קורים לאנשים טובים", לא צריך לעבור רעידת אדמה או להיפגע בתאונת דרכים. השאלה הזו מתעוררת גם כאשר הכול טוב, שהרי פעמים רבות הרע נמצא בפרטים הקטנים; בפינה של שולחן שפוגשת את האצבע הקטנה של הרגל, במכתב פתאומי מרשות המיסים שאנחנו חוששים לפתוח, או בדליפה מהגג שאף אחד לא מצליח לאטום. אולי העולם שלנו הוא הטוב שבכל העולמות האפשריים, אבל עדיין די בקורטוב של סבל כדי לעורר את האדם לצאת למסע חיפוש תשובות לשאלה "למה זה קרה לי". גם הספר של מרקס הוא כזה. אף שכותרת המשנה שלו, "מסע בע" קבות התשובות שהעניקה התרבות היהודית", איננה מרמזת על כך, מדובר גם במסע אישי מאוד, שבו שוחר המחבר ביד אמן את הטרגדיה שטלטלה במפ" תיע את הבית הפרטי שלו.

בוה יתרונו הגדול של הספר. הוא מוקדש לעיון במקורות, אך במקביל מגולל סיפור אישי, שמופיע בגלוי כבר במערכה הראשונה וממשיך להתגלות לאורך הספר כמו סיפור בלשי, פרט אחרי פרט,

למה דברים רעים קורים לאנשים טובים
מסע בעקבות התשובות שהעניקה התרבות היהודית
חן מרקס
ידיעות ספרים,
עמ' 391, 2022

שאלת מקורו של הסבל האנושי מתעוררת במלוא עוצמתה. הריסות רעידת האדמה בקהרמאנמרש, טורקיה צילום: AFP

אליהו גליל הוא רכז זהות יהודית במועצה האזורית מעלה יוסף, ומחבר הספר "המשיח שלא מת: להבין את חב"ד המשיחית"

גאולה גברית

"ינוקא", ספרו השני של המשורר, העורך והמבקר דוד ניאו בוחבוט, הוא ספר עז וקשה לקריאה. כריכתו השנייה חורה, גופן אותיותיו ומרבית שיריו, מעוצבים במתכונת השירה האקספרסיוניסטית של ראשית המאה העשרים, שעיצבה כלים חדשים לצעקת היחיד בעולם כאוטי ומלא עוול וסבל. זו הייתה שירה עזת מבע, ארוכת שורות ונשימה, גברית מאוד, שעסקה בצורה חשופה ולוחבת במצוקה שאין לשאתה; אורי צבי גרינברג הוא מגדולי הכותבים בז'אנר זה בשירה העברית.

רוחו של אצ"ג מרחפת על הספר: ב"שירי הגב" רות העולה" שלו הוא בא חשבון עם תאוות הנשים שלו שמקורה באהבה (ובתשוקה) אל אמו: "מֵאִשָּׁה אֶל אִשָּׁה מְסֻלָּת הַתְּלֵהבוֹת לְאֶבְרָן הָאָחֵד, הָעֵמֶק. מְנַקֵּה אֶפְלָה יִצְאֵנוּ לְשִׁמְשׁ וְכָל מְאֵיִינוּ / לְנִקְבָה. מְרִיחַ הָאֵם, בְּשִׁכְבֵנוּ עַל שָׂדֵה, רִיחַ הָאִשָּׁה סִפְגָנוּ; וְהוּוּ שְׁפָרוֹן הַמְלִיחָה". התאוה הזו – שאין שום דרך לממשה בלא סלידה עמוקה – היא המוטיב החוזר בספר.

מי הינוקא שהעניק לספר את שמו? אולי הוא המי שורר שנחשף למיניות בגיל צעיר מדי, או הצורך שלו באהבה המושלך שוב ושוב על דמויות בחייו. מוטיב האישון – איש קטן ואפילת העין הרואה – הופיע בספר הקודם של בוחבוט, "באישון ליל נצח". האיש הקטן הצופה באפילה הוא גם המוטיב המרכזי בספר שלפנינו. באחד משירי המפתח בספר מופיע שיר מוזעזע, שבו צופה המשורר עם אחותו הקטנה באימו המקיימת יחסי מין ונר טלת סמים עם בן זוגה. המבט המבעית אל עריית האם הממשית והמטפורית מניחה את כל קיומו של המשורר בחטא: הצפייה באם כבשר ודם הופכת את הילד לשר תף כפוי במעשה גילוי עריות תודעתית של עצם קיומו. בשורש הספר מונח חטא ההולדת שהייתמות היא הביטוי לו: "שְׂמִים שְׁחֵרִים בְּיָתוֹם הֵם שִׁירִים טְהוֹרִים", הוא כותב כמה פעמים בספר. אבל אפשרות הטוהר חללה בגיל כה צעיר, עד שהייתמות הממשית והמטפורית היא בעת וב" עונה אחת גאולה ואובדן בלתי נסבל.

זוהי גם הגאולה שמוצא המשורר בגבריות, שראשיתה און ואחריתה אין אונים. בוחבוט כותב את האופן שבו הקדימה והגיעה ההתבגרות המינית את הבשלות הנפ" שית, ודחפה אותו לקשרים מיניים ורומנטיים בניסיון נואש למצוא את מה שאבד. זהו כישלון ידוע מראש, שכן התנועה הנדרשת דקה מן הדקה ורוויית חמלה, שני מר" כיבי יסוד שנעדרו כליל מילדותו.

את מרחב הזוועה הזו מעצב בוחבוט בשפה אפלה, עשירה וכישופית, שהעמיקה והבשילה מאוד מאז ספרו הראשון. "ינוקא" כותב בשפה שירית שכמעט ואין למצוא

כמותה היום בשפה העברית, והיא מרובדת, שירית לעילא ואין בה שורה שאינה שירה. במציאות של חשיכה גמורה, שירה היא המרחב הטוהר היחיד.

רְקִיעַ שְׁתֵּי רוֹקֵעַ בְּרִגְלָיו מְעֻלָּיו / אֶךְ יֵלֵד יָתוֹם יִחְרִישׁ מְעֻלְלָיו בְּאֶשֶׁר יִחַלֵּם / עוֹלָם שְׂמִימִי בְּאוֹר הַיּוֹם / יִקְיץ פְּאָרְנָבֶת אֶל פִּי שֶׁל נִחְשׁ הַדְּמִיוֹן / שְׂיִלְפֶת וְיִתִּיר // אֶת חֶבְלוֹ הַטְּבוּרִי / מְשַׁבֵּה הָרָחֵם הַטְּרִי / תַּחַת שְׂמִים טְהוֹרִים; / שִׁירָה יִתִּיר.

ינוקא
דוד ניאו בוחבוט
הבה לאור, 51
עמ'

שוכה שהציע הרמב"ם לשאלת הסכל האנושי, תשרי בה שלטעמי היא התשובה המורכבת ביותר, ולכן גם המעניינת ביותר (מורה נבוכים ג, יב).

נגיש ומאתגר

אף שהמחבר מצהיר בפתחת ספרו שאין מדרי בר בחיבור אקדמי, הוא מקפיד לגבות את ניתוחיו ופירושיהם בשלל הפניות ומקורות, מסורתיים וחד"שים. ובכל זאת, אני רוצה להתייחס גם לנקודה שבה הוא שוגה לדעתי בניחות פרשה מרכזית בתולדות עם ישראל, פרשת משיחיתו של בר כוכבא. כדרכו בספר, מרקס מצטט את המקור, ומפסק אותו לטובת הקורא שאינו בקי, תוך שהוא מוסיף מילות הסבר בסוגריים מרובעות:

אמר רבי שמעון בן יוחאי עקיבה, רבי [הרב שלי], היה דורש - 'דרך כוכב מיעקב' [במדבר כד, יז]. [בהערת אגב אומר רבי שמעון:] דרך כוזבא [שקר] מיעקב [עמ' 141].

לאור קריאה זו, מרקס טוען שרבי שמעון בר יוחאי ורבי עקיבא בן יוסף התייחסו בצורה שונה לבר כוכבא. בעוד שרבי עקיבא ראה בו משיח "שינצח את הרומאים", רבי שמעון ראה בבר כוכבא משיח שקר: "לא 'כוכב' עלה מזרע יעקב, אלא 'כזב', משיח שקר שהטעה את החכמים ובראשם רבי עקיבא" (עמ' 142). מתוך כך סבור המחבר ש"רבי עקיבא ושיטתו נכשי לו כישלון חרוץ במבחן במציאות", וכישלון זה "הוא הסיבה לתסכולו של רבי שמעון בר יוחאי" (עמ' 144). לדעתי, לא מיניה ולא מקצתיה. רבי שמעון אינו חולק על עקיבא רבו בשאלת משיחיתו של בר כוכבא, אלא מוסר את דבריו רבו כלשונם. המילים "דרך כוזבא מיעקב" אינן הערת אגב של רבי שמעון בר יוחאי, אלא לב דרשתו של רבי עקיבא. אין בר"ר רים ולו שמץ גנאי או ביקורת על בר כוכבא, שאחת מצורות הכתיב של שמו היא בר כוזבא, כפי שמוכח מתעודות היסטוריות (הוא עצמו כתב את שמו בציר רות "בר כוסבא" ו"בן כושבא"). עריכה קפדנית יותר הייתה מונעת את השגיאה.

פרקי הספר כתובים בצורה קולחת ומעניינת, ובבחינה ספרותית מקורית, כל אחד מהם מסתיים בה מלצות קריאה להרחבת הידע (תחת הכותרת החוזרת "עוד כמה דברים"). כל פרקי הספר נוגעים בקורא, אולם פרק הסיום, שבו מבקש המחבר להסיק מסופר רב הפרטי מסקנות כלליות, כאלו שטובות לכל אדם שנתקל בחייו בסבל וברוע, הוא לטעמי הפרק הנוגע ביותר, שכן בו חושף המחבר במלואו את תפיסות ע"ו למו בנוגע לשאלת מקור הרע.

כפי שהזכרתי לעיל, בזכות הפיסוק וההסברים, הספר נגיש גם לקורא חילוני וחסר ידע במקורות וביהדות. גם הקורא הדתי ימצא בו סיפורים מוכרים עם פרשנויות חדשות, שגם אם על חלקן אפשר לה" לוק, הן תמיד מאתגרות ומעוררות מחשבה.

כאמור, הספר שזור את האישי באוניברסלי, ובזה סוד קסמו. למעשה נראה שהספר עצמו, בעצם קיומו בצורה זו, הוא תשובה לשאלה "למה דברים רעים קורים לאנשים טובים?". אלמלא הטררגדיה שאירעה למחבר סמוך לכתיבת הספר, הספר היה נשאר רק ספר טוב, אך לא יותר. דווקא אותה טר"גריה אישית, שנגעה במישרין לנושא שעליו תכנן לכתוב, היא שהפכה את הספר מטוב לטוב מאוד, מעוד ספר לסיפור אנושי. למה דברים רעים קורים לאנשים טובים? לפעמים זה כדי להוציא מהם את המייטב. ●

מטפל בסיפורים הקשים ביותר לאוזן המערבית, כמו מותו של רבי עקיבא על קידוש השם או פרשת התאי בדותם של יהודים דתיים באשכנז של מסעות הצלב, שכללה גם הריגת ילדים רכים בידי אימהותיהם כדי למנוע את הטבלתם לנצרות. הרגישות הזו, שנמנעת משפיטה אנכרוניסטית של התרבות היהודית, ראוייה לציון מיוחד בתקופה שבה הכול שפיט.

עם זאת, לפעמים המחבר מודה שהוא לא מצ"יח להבין את המניעים של אותן אימהות יהודיות: "אינני מצליח למצוא ולו נקודה אחת של הודות", הוא כותב בחתימת החלק העוסק בבחירה למות ולא להיטבל לנצרות, בחירה שהוא מכנה "הפחד מן המים הקדושים", ומוסיף כי "מצב שבו הורה שוחט את ילדו ניצב מחוץ למציאות שאני מסוגל לדמיין".

אבל גם כאשר הוא לא מזדהה, מרקס איננו שופט את מושאי ספרו אלא רק משתף את הקורא בתחושות האישיות שסיפוריהם ובחירותיהם עוררו בו, בענווה מבורכת ומתוך הכרה בפער התרבותי שבין עולמו לעולמם של אותם יהודים.

לאורך הספר מציע מרקס נקודות מבט מקוריות, המחברות בין מקורות שבמבט ראשון נראים רחוקים. כך, למשל, כשהוא מצביע על הדמיון והשוני שבין חטא אדם הראשון וייסוריו של איוב – שני סיפורים שבהם השטן (הוא הנחש, הוא היצר הרע) מערערים על ידע העולם של אלוהים, ומגייסים לשורותיהם את האישה שמשפתת פעולה עם הגורם המחטיא. אך בעוד שהאדם הראשון כשל, איוב הצליח לחמוק ממלכודת המילים שהניחה לפניו אשתו.

דמויות יהודיות, היסטוריות או ספרותיות, הגיבו באופנים שונים למאורעות קשים שפקדו אותם ואת העם. מלבד דמויות מתבקשות כמו אדם הראשון, איוב ורבי עקיבא, הספר מפגיש את הקורא גם עם משה רבנו, עכן, אסתר, יהודית, בר כוכבא והאדמו"ר מפאסצ'נה. כל אחד ואחת מהם מציג מודל משלו להתמודדות עם סבל קוסמי ורוע אנושי, שזוכה למבט אוהד ומנחם. מרקס יודע גם לתמלל את אותן דמויות, וגם כאשר המקורות מספרים את סיפורן בתמצית לקונת, הוא מצליח להפוך אותן לדמויות אנושיות ועגולות הרבה יותר.

כך הוא מתאר, למשל, את רגעי הקריסה של איוב: "דבריו האחרונים מותירים אותו ללא רכוש, ללא ילדים, ללא חברים, ואפילו כבודו העצמי – שנבע מטענותיו כלפי שמים – נעלם כאן כלא היה. בשלב זה איוב מחכה לרגע שבו יחזור אל העפר, מחכה למוות שיבוא ויגאל אותו מבדידותו וייסוריו". איוב המיתולוגי הופך למישהו שכולנו מכירים. אולי השכן העירי מהבית ממול, אולי ההומלס שאנח נו פוגשים בדרך לעבודה וכל עולמו מסתכם במזון ובארגז קרטון.

הספר נע על ציר כרונולוגי. הוא מתחיל בת" שובות שניתנו בתנ"ך ובספרים החיצוניים, ומתק" דם משם לספרות בית שני ותקופת מרד בר כוכבא. גם מקומן של התשובות שניתנו בימי הביניים לא נפקד, תוך שהמחבר מקדיש פרק גם לתורה החדשה של גלגולי הנשמות כפתרון לשאלת הסבל. הספר מזכיר גם פרישיה היסטורית עלומה יחסית, גלות מווע, ומציג את התשובות שנתנו לה יהודי תימן.

בשאלה הקלאסית היכן היה אילוהים בשואה הוא דן מתוך ניתוח ההתפתחויות שחלו בתפיסתו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא, האדמו"ר החסידי שתורתו זוכה כיום לעדנה דווקא בקרב הציבור הדתי-לאומי. יש להצטער על כך שהמחבר לא הקדיש פרק לת"

לך על קרקע בטוחה וניכר שהוא שולט ובקי בחר מרי הסיפור וכותב בשטף. באושוויץ מפרידים בין מנרל כהנא לאשתו ולשני ילדיו, רייזי ואריה-לייב. אימו של אריה לייב מצווה עליו לרוץ לקבוצת הג'ברים ולהתייצב לצד אביו, בתקווה שהנאצים יטעו לחשוב שהוא מבוגר מגילו. הציווי של אימו מציל אומנם את חייו, אבל מאוחר יותר, כאשר אביו נרצח לנגד עיניו, מעשה הרצח הופך אותו מנער מאמין לאפיקורוס מוחלט שאינו מאמין בקיומו של בורא עולם.

אריה לייב הצעיר נשלח לפלוגת הזונדרקומנדו, ושם הוא מצטווה לפנות גופות מתאי הגזים ולשרוף אותן. הוא עושה את מלאכתו כמי שכפאו שד, כמעין זומבי. באושוויץ הוא מתוודע עם האסיר שימעל'ה גלרנטר, המבוגר ממנו בלא מעט שנים, שאף הוא נשלח לזונדרקומנדו, ולאחר רצח אביו מנסה לעודד את רוחו ומפציר בו שלא יאבד את אמונתו. שימעל'ה מאמץ אותו כבן, כיוון שבנו מארק נעלם מאז שחלה בטיפוס. אביו אינו יודע מה עלה בגורלו וחושש שהוא מת.

גורלותיהם של השניים לא רק מצטלבים אלא גם נקשרים, כשהם נשבעים לעצמם שהקאפו האכי-זר הרש לא יזכה לראות את יום השחרור. דמותו של הרש מוצגת ברומן בצורה מורכבת. בעיני עצמו אין הוא אדם אכזר כפי שמצטייר ממעשיו, אלא מי שרק מנסה לשרוד בתופת ולהציל את בנו ול-וולה, שעוד ישחק תפקיד מרכזי בהמשך העלילה, הן בקלוקל והן בתיקון שבא לאחריה. השניים מצי-ליחים לשרוד את המלחמה בניגוד לכל הסיכויים, וכשהצבא האדום מתקרב לשערי אושוויץ והקאפו הרש מורה להם לצאת לצעדת המוות, הם מכוונים לעברו אקדח של קצין אסיאס שחיסלו. "אתה הולך לירות ביהודי?" שואל הרש את שימעל'ה, וזה מטיח בו: "יהודי? אתה מעז לומר שאתה יהודי? כלב שבי-כלבים אתה".

אריה לייב ושימעל'ה מצליחים לחמוק כשהם קופצים לנהר, ושם הם מאבדים זה את עקבות זה, וכל אחד מהם סבור שהשני מת. אריה לייב עוקר לרוסיה, ואילו שימעל'ה נשאר בפולין. פולין היא בעיניו "בית קברות יהודי אחד גדול" (טוכפלד לא חוסך את שבטו בספר מן הפולנים ושיתוף הפעולה שלהם עם הנאצים), והוא מחליט לעלות לישראל. בארץ הוא מבקש לסגור חשבונות ישנים, ואז מחכה לו הפתעה רבת.

התנקשות ברמטכ"ל

עלילת ההווה עוסקת בסוגיות ביטחוניות של מדינת ישראל ובסיפור ריגול. היא מתרחשת בין השנים 1989 ל-1990, וכל הפרקים שלה, כמו על-ית העבר, מתוארכים. טוכפלד הולך בה על חבל דק כשהוא עוסק בסוגיות של מלחמה ביולוגית ומסתכן בשאלת האמינות של כמה מהתופעות שהוא מתאר. זה גם השלב שבו הקורא ישאל את עצמו יותר מפעם אחת מה עניין שמיטה להר סיני. מה הקשר בין הנגיף שהרעיל את הרמטכ"ל ובין השואה, ומה הקשר בכלל בין שתי העלילות, שעל-לול להצטייר כמאולץ. אולם בהדרגה המסרנות ייפגשו ביניהן, וחוט העלילה יתחבר בצורה מש-כנעת למדי.

העלילה נפתחת בכך שהרמטכ"ל, רבי-אלוף זאב תל-דוד, ניצול שואה בעצמו, מוצא את מותו בנסי-בות שנראות כמו דום לב, בשעה שהוא נוסע למנ-

חשד שנגיף קטלני הונדס בוורשה על ידי פרופסור שונא ישראל צילום: גטי אימג'ס

על אהבה ונקמה

גורלותיהם של שני יהודים באושוויץ נקשרים ומתחברים לסיפור ריגול ולסוגיות ביטחוניות של מדינת ישראל בשנות התשעים. מותחן יעיל המעיד שבין האינתיפאדה לשואה עובר קו ישר אחד / ירון אביטוב /

"אם אתה מאמין שיכולים לקלוקל, תאמין שיכולים לתקן". זה בדיוק מה שמתרחש ב"תיקון", שכמה מגיבוריו המרכזיים, ובעיקר אריה לייב, עזרא גורן, דוניה קוהלר ואחרים, עוסקים במודע ושלא במודע בתיקון הקלוקלים שהם עצמם גרמו, או שגרמו אחר-ריים. הרצון בתיקון מוביל אותם למחוזות של אהבה וגם של שאיפת נקם.

עלילת "תיקון" מתרחשת לאורך 75 שנים, בין 1939 ל-2014, שבה נסגר המעגל. הרומן, שנבנה בהדרגה ומתנהל לעתים בקצב מעט איטי, מור-כב משתי עלילות מרכזיות, האחת עוסקת בשואה והשנייה בענייני הביטחון של מדינת ישראל, ומהן מתפצלות עלילות משנה. "תיקון" נארג כמו בשתי מסרנות, כאשר הקורא שואל את עצמו האם טובי-פלד יצליח להכליא ביניהן כהלכה ומבלי שנרגיש בטלאים.

קאפו אכזר

עלילת העבר מתרחשת בימי השואה, כאמור במחנה ההשמדה אושוויץ, לשם נשלחות בין השאר משפחות כהנא וגלרנטר. בעלילה זו טוכפלד מתהד-

"תיקון הלב", ספרו הידוע של ר' נחמן מבי-רסלב בעריכת פנחס שדה, היה ספר מכונן בסוגה שלו. מיכאל טוכפלד הכתיר את הרומן שלו בשם "תיקון", ואף שמדובר בספר מתח וריגול, הוא לא שכח לקחת גם את הלב, המנוע שמניע את העלילה, מאהבה ועד נקמה.

אחת הסצנות הנוגעות ללב מתארת הנחת תפיי-לין במחנה ההשמדה אושוויץ. אחד מהאסירים, מנרל כהנא שמו, מעז לעבור על האיסור החמור ולהניח תפילין שהוברחו לצריף שלהם, והמעשה עולה לו בחייו. הקאפו יעקב הרש מוצא את התפילין, מזעיק את קצין האסיאס, ולאחר מכן מצליף במנרל באכזריות במגלגל עד שהוא נופח את נשמתו. בנו, אריה לייב, פורץ בכבי: "ישועת השם כהרף עין... זה מה שאבא שלי אמר אתמול... איפה השם? איפה השם?... למה הוא לא הציל את אבא שלי... אם היה, הוא לא היה נותן לאבא שלי למות בגלל תפילין?". ירדו שימעל'ה מנסה לנחמו: "אנחנו לא יכולים לשפוט את הקב"ה או להבין את מעשיו".

סיפור התפילין משפיע בעקיפין וגם במישרין על עלילת "תיקון". שהרי איך אמר רבי נחמן?

תיקון

מיכאל טוכפלד, ידיעות ספרים, 2022, 309 עמ'

צילום: אריק סולטן

נועה מנהיים (47)
ראש מחלקת ספרות
עברית בהוצאת כנרת
זמורה: דביר

"הוריי העניקו לנו ספר במתנה מדי יום שישי"

נות. הם כומסים בתוכם זיכרונות ראשונים של קריאה, של היפי-תחות והתהוות, של שנים שבהן הם היו חבריי היחידים, העולמות שבתוכם התקיימתי.

שיטת מיון ספרי העיון מסודרים לפי נושאים: שירה ומחזות במד"פיים משלהם, לפי גובה; ספרי הקריאה לפי הוצאות, מלבד מדפים ספורים שמוקדשים ליצירותיהם של סופרים מסוימים: מרגרט אטווד, נורית זרחי, אורסולה להיגוויין, צ'ארלס דיקנס, פיליפ ק' דיק, ג'ייין אוסטן ועוד. וכולם, בעיקר, מסודרים. אני אוהבת לדעת איפה הם נמצאים בעיניים עצומות, למקרה שתהיה הפסקת חשמל ובדיקת אז אודקק לספר מסוים ואצטרך למצוא אותו בחושך. איך אקרא אותו במקרה הזה? זו כבר שאלה אחרת.

תכולת הספרייה יש ספריות בכל חדר בבית, כולל השירותים, וב"כולן הרבה יותר מדי ספרים שלא קראתי. מלבד ספרי קריאה אני מחזיקה ספרי שירה, אמנות, קטלוגים של תערוכות, ספרי עיון (בעיקר ספרות, היסטוריה, מיתולוגיה ודת). אני שומרת את כל ספרי הילדים והנוער שלי ומוסיפה עליהם בכל הזדמנות, ומט"פחת אוסף קטן של ספרי פופיאר שאני רוכשת בכל מקום שבו אני מוצאת אותם. מודה בהכנעה שמחזיקה מרף של רוב הספרים שערכת, המכונה בבית "מרף האגו".

מדף קרוב ללב ספרי המדע הברייוני והפנטסיה וספרי הילדים והנוער נמצאים בספריית חדר השינה, בהישג יד ובמקום שבו אני יכולה לראות אותם ולהיות מוקפת ביצירות שעיצבו אותי מקט"פ

חת מגירו כדי לפגוש את הטייס הסורי שערק לישראל יחד עם מטוס המיג 23 שלו. טוכפי לך שוור ברקע מקרים ופרשות אמיתיות כמו עריקת הטייס, האינתיפאדה ועוד, כדי לשוות לעלילה אמנות. אלא שהחקירה מגלה שאין מדובר במוות טבעי, ושהוא כנראה הורעל בנגיף מיוחד שעבר הנדוס. במעשה ההתנ"קשות מעורב ארגון החזית העממית לשחרור פלסטין, שאף מתגאה בכך בגלוי.

ההכרזה המתרברבת של החזית מחייבת את מדינת ישראל לחקור לעומק את פרשת מותו של הרמטכ"ל, בשל החשש שמדרי בר במזימה בינלאומית הקשורה לסובייטים, ושארנוני הטרור עלולים לעשות שימוש בני-גיף המסוכן הזה כנגד אישים נוספים ביש-ראל ואף מחוצה לה. הנגיף הקטלני, מסתבר, עלול לא רק להמית אלא גם לשנות דפוסי חשיבה והחלטות של מי שנדבק בו, כך שהוא ישלוט במוחו של הנדבק ו"לשנות את החל"טותיו לפי הזמנה". הטיעון הזה ברומן הזכיר לי במשהו את טיעוניהם של מתנגדי החיסור-נים בימי מגפת הקורונה, שלפיהם החיסונים נועדו להשתלט כביכול על אישיותם ומוחם של המחוסנים.

בהוראת ראש הממשלה מוטלת החקירה על המוסד. מכיוון שהרמטכ"ל עבר טיפולים בבית חולים בדיסלדורף נגד מחלת הלוקמיה, עולה החשד שהנגיף הקטלני הוחדר לגופו של הרמטכ"ל בשעה שטופל שם, והוגדס בע"זרת המכון למיקרוביולוגיה בוורשה. בראש המכון עומד מומחה בעל שם עולמי, פרופ' קוהלר, שמכנה את ישראל "תרבות של נגי"פים מסוכנים", ואף ידוע בקשריו עם מיליונר סעודי ועם ארגון החזית העממית.

שירות תיקונים

ראש המוסד, אברהם בן-לולו, מחליט לשי-לוח לוורשה את סוכנו המובחר, עזרא גורן, שהוא בעצמו בן של ניצול שואה ומעין "נר זיכרון" למשפחתו שאברה, כדי לחקור את הפרשה ולנסות לחטוף את קוהלר ולהביאו לחקירה בישראל. עזרא מחפש את קרבתו של קוהלר באמצעות בתו, דוניה, שהוא מנסה למצוא מסילות אל לבה, והחקירה מסתבכת. עזרא מבקש לפרוש מהמשימה, אבל ראש המוסד מורה לו להשלים את המלאכה לפי התוכנית. ואז חלה תפנית בעלילה, כאשר מתברר שהן קוהלר והן עזרא מבקשים לע"שות תיקון בחייהם.

מרום תיקונים הרומן כמעט מתקלקל, בגלל כמה סצנות ארוכות מדי של ספרות המצטיירת כמעט מגויסת, ושבהן נראה כי טוכפלד מנסה להאכיל את הקורא בכפית יותר מדי. אך לבסוף התמהיל הזה שבין שואה בעבר וביטחון בהווה מעיד שאולי בין האינ-תיפאדה לשואה עובר רק קו ישר אחד.

ברומן המתח הראשון שלו, טוכפלד בן השבעים מתגלה כסופר מיומן, הכותב בשטף ויודע להניע עלילות מורכבות. הוא בהחלט מצליח לתקן את כל מה שנראה ממבט ראשון כקלקול ולהשלים את מלאכת הסריגה, כך שבעלילה לא נשאר אף חור. ●

על ארבעה ספרים

עם הקדשה, ורבים מהספרים הללו עודם איתי.

התנ"ך

הוצאת מאגנס
התנ"ך השלם של אבא שלי, שניתן לו והוקדש לו על ידי סבא שלו, בשנת תשכ"ז, ואבא שלי העניק לי אותו לבת המצווה שלי. הרפים דקיקים, כמעט שקופים, פריכים ומאיימים להישבר כבר שנים, אבל אני ממשיכה להשתמש בו.

Walking in Cornwall

אורסולה לה גוון
פואמה יפהפייה שלא נמכרה מסחרית. נכתבה, הודפסה ונכרכה על ידה, עם איורים של בעלה כמתנה ליום הש"וויין. נרכשה כמתנת יום הולדת עבורי במכירה פומבית, על ידי בעלי, שכמוני, מעדיף את יצי"רתה. זה טקסט רווי באהבה לטבע ולתחושת המסתורין העמוק ששורה על חבל הארץ הזה, שבו ביקרנו יחד.

The Lord of the Rings

ג'ון רונלד רעואל טולקין / הרפר קולינס, 1994

הטריילוגיה כולה, שנכרכה מחדש בעור כחול עם הטבעת כסף על ידי הכורך"אמן יהודה מיקלף, כמתנת יום הולדת לבעלי, שכמוני, אוהב מאוד את טול"קין ויצירותיו. קראתי את "שני המגדלים", הספר השני בטריילוגיה, בחופשה משפחתית כשהייתי בת תשע, לפני שידעתי בכלל שיש כרך ראשון. נשביתי בקסם העולם שיצר ומאז לא פסקתי.

יוני והסוס

נורית זרחי / זמורה ביתן-מודן, 1975
אחד הספרים האהובים עלי ביותר של זרחי, מאז ועד היום. זו יצירה שמלווה אותי כבר שנים ועוסקת באבל ואובדן ובכוחה של חברות ואהבה להציל אותנו מהתהום שבתוכנו. יש לי שתי מהדור"רות שלו, שתיהן עם הקרשות מהורי, מכיתה א' ומכיתה י'. הם היו מעניקים לנו ספר במתנה מדי יום שישי, תמיד

עבודה שבלב

מסמך אישי של מתפללת, שנראה שרק אישה הייתה מסוגלת לכתוב אותו, דן בסדר התפילה ונוסחה, בשאלות על היכולת להתפלל בכנות תוך דילוג ופרשנות אישית, ובסוד ההתכללות הקבלי / אמונה אלון /

“רק האדם מסוגל לדבר, ולו לרגע, בגוף ראשון בשם ה'” צילום: שאטרסטוק

של התפילה היא שהכתיבה את האנדרלמוסיה שבי גופים הרקדוקיים המתחלפים בה תדיר? מה אפוא הטעם בדיוק באשר לדמויותיהם ולגופיהם הרקדוקיים של הנמען והמוען העולים מנוסח התפילה? יש וגם הקוראת תשאל את עצמה כדברים האלה, אבל פרידלנד – בשיחה אישית היא אמרה לי שתהליך עבודתה על הספר הזה נמשך שתיים-עשרה שנים – מסבירה שם את אופי כתיבתה, כתיבה של מתפללת מודעת, המרוכזת בעת תפילתה בטקסט כמו שהוא. היא בוחרת לקרוא במילות התפילה “קריאה מכבדת, שאינה מתעלמת משאלות צורניות ואינה פוטרת עצמה מהן כעניינים שברטוריקה”, וחותרת: “זוהי הקריאה הספרותית, שבה בחרתי או שאליה נרונתי”.

לא נותר לקוראת כי אם ליהנות מן הדרך, והדרך אכן מתגמלת ומלאה הפתעות. כמו מדריך טיולים שמצביע פה על נוף מיוחד ושם על ציפור או על פרח, מבליחים אצל פרידלנד פה רעיון קבלי ושם תורה חסידית או הרהור מאתגר. למשל, כשהיא מזכירה את דברי רבי יוסף ג'יקטיליה, שאמירת “אני” בתפילה היא כנגד ספירת מלכות, “הוא” מתייחס לספירת כתר ו”אתה” לספירת תפארת. או כשהיא מצטטת מדבריו המתוקים מדבש של הרבי מפיאסצנה הי”ד על הפסוק “כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך לעשותו”: “כתיב מקודם ‘בפיך’ ואחר כך ‘בלבבך’, כי אילו היה נכתב מקודם ‘בלבבך’ שיתחיל מיד בלב, מי הוא אשר היה יכול ליד כות לזה. אבל כיוון שכתוב מקודם ‘בפיך’, או אפילו אם התחלת תפילתו אינה בלב, מכל מקום ידבר בפיו בלבד, ועל ידי זה גם ליבו יתעורר”.

נהניתי גם מניסוחיה הכמעט-לייריים, למשל שחילופי הגופים בתפילה “עשויים למוזות לתנועת נפש של התרחקות והתקרבות”. דיברו אל לבי קבלי עזות כגון “רק האדם מסוגל לדבר, ולו לרגע, בגוף ראשון בשם ה'”, כלומר רק מי שמתחקה על הצד האלוקי שבנשמתו ודבק בו, הוא שיעשה שותף לקדוש ברוך הוא. ומחשבות רבות התעוררו בי למקרא תובנות כמו “לא רק תפילת הקבע שבסידור עשויה להיחשב ציטוט. למעשה כל ביטוי במילים, בצליליה של מוסיקה, בלשון הציור והפיסול, הריקוד והתנועה, המשחק, המיצג והמיצב – כל אלה אינם חפים מחוקים חברתיים ותרבותיים, ממסורות בדבר סוגות וסגנונות ומהמודעות ל(איסור) הפרתן”.

להתחבר אל הנצחי

כמה כבוד, הן לתפילה הן לאדם המתפלל, יש בהצעותיה של פרידלנד בן-ארוה. בפרקים שבמרכז הספר היא מציעה להעלות את רמת הפנות שבה

עם שלכאורה אינם “תפילה” במובן הפשוט של המיי – ומה מקומם של הציטוטים הרבים מן התנ”ך? האם סדר התפילה ונוסחה חקוקים בסלע, או שמא מותר ואף ראוי לשנותם בהתאם למציאות האישית או הציבורית? אלו הן חלק מן השאלות שפרידלנד מקדישה להן בספר הזה עיון ודיון: עיון עמוק ורחב מתוך ספי רות ההלכה והמחשבה, ולעיתים גם מחוכמת העמים, ודיון מקורי, השופך גם על שאלות מוכרות אור חדש. במיוחד כשהדיון כולל גם הקשרים אקטואליים וסקי-רה של חידושי-תפילה הנוהגים כיום בקהילות שונות, עד כדי כאלה המשלבות בתפילותיהן גם ביטוי אומדנותי כגון נגינה או ריקוד.

מילות התפילה, כותבת פרידלנד בהקדמה לספר, רבוקות אל שפתיו של המתפלל על ידי “קיי-לומטראו” המילים הרצות” שלו ו”של המתפללים כולם, לדרווחיהם ולמחוזותיהם על פני תבל”. אבל דווקא ה”דבק” המילולי הזה נוטה להכהות את התורה דעה של המתפלל הממלמל, כך ש”בעת שאצהירצה רכבת התפילה, מדרה התודעה ומדרים הרגשות בפניגור רב מאחור. לא אחת הם מתיישבים על ספסל הייאוש וממתינים לסופו של מעשה התפילה”. כמו לכולם זה קורה גם לה, היא מתוודה, וכשזה קורה היא רואה בכך החמצה חמורה, “שכן התפילה היא ההודמנות, הנפתחת לפניי, לשטוח מילותי מול האיין-סוף”.

התפקיד של פיטום הקטורת

מקום ניכר מוקדש בפרקיו הראשונים של הספר לניסיון להבין כיצד ההגדרה המקובלת, שלפיה התפילה היא “פנייה של האדם אל אלוקים”, מתאימה לא רק לקטעי התפילה שבהם האיל נוכח בכינוי “אתה” (כמו “ברוך אתה” או “נודה לך”) כי אם גם למגוון הקטעים שבהם הוא מופיע בגוף שלישי (כמו “הוא אלוהינו” או “מי שעשה ניסים”) ולפעמים אף בגוף ראשון (“אני ה' אלוהיכם” או “ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם”). פרידלנד חוקרת גם את תפקידן של קריאות ליטורגיות כדוגמת “אלו רבי רים שאין להם שיעור” ו”פיטום הקטורת”, בפניית האדם אל האלוקים. היא מתעמקת בפרשיות קריאת שמע ובקטעי תפילה נוספים שבהם האיל הוא נמען עקיף או נסתר, ומציעה בזווית לקוראיה מהלכים שעשויים להעיד על “פשר ומשמעות לכל חילופי הגופים בתפילה”, לפי פרשנויות שנפשה העלתה.

באחד הפרקים האחרונים בספר היא מודה בתהייה המציקה שליוותה אותה מראשית כתיבתו של הספר, על העיסוק שלה בדיוקים וברקודוק: “מה לך ולכל הרקויות האלה? מה לך ‘אלוקים’ בגוף שלישי או בגוף שני – הרי היוצרותה המתגבבת

עמידתו של האדם המתפלל – לפני קונן, לפני נפשו, לפני חידת חייו ומותו – היא ענייניו של “לך תפילתי ואני: בין סידור ללב”. זהו ספר מפעים, שבהחלט אינו “עוד ספר על תפילה” כי אם מסמך אישי, חרי-פעמי, על מסעה של מתפללת אחת בת זמננו מן הסידור אל הלב ובחזרה. מסמך רחב יריעה, רב-רבדים ועשיר באוצרות תורניים, מחשבתיים ואומנותיים. המתפללת המדברת בו היא שרה פרידלנד בן-ארוה: תלמידת-חכמים, מזוררת ויוצרת מרתקת.

זהו ספר שדווקא משום שהוא כל כך אישי, הוא לגמרי כללי. “בעיני האחת אבקש לעקוב אחר התפילה הסדורה לפניי”, כותבת פרידלנד בהקדמה, “על מעטפתה ההלכתית והפיזית. ואילו בעיני השנייה אתבונן פנימה, אל נפשי. עין זו אפנה אל המניעים והתהליכים הרוחשים בי בעת התפילה מן הסידור, מתוך הנחה שלפחות חלקם עשויים להיות דומים למתרחש בנפשותיהם של מתפללים אחרים”. ואכן, כמו בגל ספרי הממואר הגואה לאחרון נה, ההתמקדות בחווייתה של הכותבת היא שמאפי שרת לקורא למצוא בדבריה את חווייתו שלו.

“לך תפילתי ואני” כתוב בשפה ברורה ובעניינה וערוך בארבעה חלקים: “לך” – על נוכחות ה' בנוסח התפילה; “ואני” – על התמודדותו של היחיד עם תפילת הקבע; “תפילתי” – על הצעות לשינויים בנוסח; ו”ואני תפילתי לך” – על ההתכללות של המתפלל ובוראו זה בזה לפי תורת הסוד.

כיצד יכול אדם להתפלל בכנות, מעומק לבו, באמצעות הנוסח הנתון והקבוע שבסידור התפילה? מהי משמעות בחירתם של חכמינו בנוסח הזה, הכולל קט

לך תפילתי ואני
בין סידור ללב
שרה פרידלנד
בן-ארוה
כרמל, תשפ”ג,
433 עמ'

ספרה של אמונה אלון “נפשנו חיכתה” ראה אור לאחרונה בהוצאת כנרת זמורה, דביר

סוף שהוא התחלה

תום עידן המקרא והנבואה ביטא את הסתר פניו של האל, אך גם אפשר את צמיחתו של אור חדש: התורה שבעל פה. בעקבות הגותו של ר' צדוק מלובלין / שלום רוזנברג /

משיג יותר. וזוכה לנטוע שמים וליסד ארץ, כמה שכתוב בזוהר דעל ידי חידושי דאורייתא נבראו שמים וארץ חדשים. וזהו רק בתורה שבע פה, שבה הם החידושי שמחדשין חכמי ישראל. וזהו חזרת קבלת התורה בימי אחשוורוש, דהדר קבלוה מאהבה כמה שכתוב בשבת. והיינו על תורה שבעל פה. דעל זה היה תחלת כפיית הר כגיגית כמה שכתוב.

החידושים של התורה שבעל פה הם כמו בריאה חדשה כדברי זוהר, וזה התאפשר רק לאחר סיום תקופת הנבואה. זוהי משמעות קבלת התורה המחודשת בימי אחשוורוש. הפסוק בישעיהו "וְאֵשׁם דְּבָרֵי פִּיָּךְ וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ", מתפרש בגמרא ביחס להשגחה הנמשכת גם כשהיא נסותרת: "וְאֵשׁם דְּבָרֵי פִּיָּךְ וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ". אמר רבא, אמר הקב"ה: אף על פי שהסתרתני פני מהם, בחלום אדבר בו. רב יוסף אמר, ידו נטויה עלינו, שנאמר "וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ". ר' צדוק ממשיך עם רעיונותיו ביחס לתורה שבעל פה. לפני המילים "וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ", נאמר בפסוק "וְאֵשׁם דְּבָרֵי פִּיָּךְ". מילים אלו מתייחסות לתורה שבכתב, "מה שדיבר השם יתברך עם משה פנים אל פנים, וכן כל דורות הנביאים זכו לגילוי אור פנים". ההמשך, "וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ", מתייחס לתקופה הבאה, תקופת התורה שבעל פה. זוהי תקופת צל והסתר, שבה יד ה' מסתירה כביכול את האור.

נכס בלעדי

כעת מביא ר' צדוק את מדרש תנחומא, הדורש פסוק מנ" בואת נחמה של ישעיהו: "הָעֵם הַזֶּה הִלְכִים בְּחֹשֶׁךְ רָאוּ אֹרֶךְ גְּדוֹל". התנחומא דורש זאת על התורה שבעל פה, "שהיא קשה ללמוד ויש בה צער גדול ומשולה לחושך, והקב"ה מאיר את עיניהם". אולם ר' צדוק מבין זאת אחרת. "החושך" שנוצר מתוך סיום הנבואה, הוא שמאפשר את התורה שבעל פה: ואחרי שנסתלקה הנבואה התחילו חכמי תורה שבעל פה, שעליהם אמרו בתנחומא העם היושבים בחושך ראו אור גדול... וכן אמרו בסנהדרין, במחשכים הושיבני זה תלמודה של בבל. אבל זהו מסטורין של הקב"ה, כמו שכתוב מי שמסטורין שלי בידו הם ישראל, כי ישות חושך סתרו כתיב, דשם הוא סתריו יתברך.

יש כאן הבנה שונה של דברי התלמוד, שלכאורה מדבר נגד חכמי בבל. "במחשכים הושיבני" – זה תלמודה של בבל. היינו יכולים להבין מכאן שהתורה שבעל פה היא מדרגה נמוכה, תוצר לא רצוי של היעדר הנבואה. אולם ר' צדוק ממשיך בדרכו ודורש זאת בדיוק ההפך. התלמוד, התורה שבעל פה, יכול היה להיווצר אך ורק כתוצאה מהחושך של הסתר הפנים, לאחר סיום הנבואה ותקופת המקרא. ר' צדוק מוסיף כאן דבר מעניין: "אבל זהו מסטורין של הקב"ה". מסטורין היינו משהו סודי. הוא מתכוון כאן למה שקרה בעקבות הנצרות, כאשר התורה שבכתב נגנבה באופן מסוים מעם ישראל והפכה לנכס של כל העולם כולו. לא כן התורה שבעל פה, שנשארה בבעלות הבלעדית של עם ישראל. ראל. "מי שמסטורין שלי בידו", זוהי התורה שבעל פה. עוד מדברי ר' צדוק על התורה שבעל פה, בפעם הבאה בע"ה. ●

לקראת פורים המתקרב נלמד קצת מתורתיו של רבי צדוק הכהן מלובלין. אתם מכירים מן הסתם את מדרש חז"ל המפורסם: "אסתר מן התורה מניין? וְאֵשׁם דְּבָרֵי פִּיָּךְ וּבְצֵל יָדֶי פְּסִיתֶיךָ". לכאורה המדרש הזה מתייחס להסתר הפנים של הקב"ה, שכבר איננו מתערב באופן גלוי אלא מסתתר ומי סתיר את התערבותו בעולם, כמו בסיפור המגילה. אולם ר' צדוק רואה את הדברים באופן שונה, ונותן כמה כיוונים מעניינים להבנה שונה של מהות הסתר הפנים. כך כותב ר' צדוק:

ואף על פי שהוא חושך והסתר פנים, החושך הוא על ידי צל ידו יתברך ולא על ידי צל דמהימנותא, המגין וסוכך עלינו דרך הסתר פנים דוקא. כמו להגן בפני החמה הלוהטת צריך לעשות צל ולהחשיך קצת, כי ריבוי האור מזיק לחלשי הראות, וכן ריבוי החום. וברוחניות גם כן, כפי ריבוי האור שהיה בדורות הנביאים, כן זה לעומת זה גבר אז יצרא, דכל הגדול מחבירו יצרו גדול, וכן בכלל האומה, ואנשי כנסת הגדולה שבטלו יצרא דעבודה זרה ואמרו לא איהו ולא אגריה, אז נסתלקה גם כן הנבואה, כי הוצרך להעלים הבהירות גם כן (דברי סופרים לח, בקיצורים).

בדברים אלו מתייחס ר' צדוק למדרש במסכת יומא, המ' ספר על אנשי כנסת הגדולה שהתפללו כדי לבטל את יצר העבודה הזרה, שהביא על עם ישראל את הפורענות והגלות. הם הצליחו בכך, והיצר יצא כמו דמות של אש מבית קודש הקודשים. ר' צדוק מציג כאן את התזה שלו שריבוי האור עלול להיות מזיק, והסתר הפנים נועד להגן ממנו, כמו צל המגן עלינו מהשמש הלוהטת. כך קרה בריבוי האור שהיה בדורות הנביאים. הסתר הפנים איננו אפוא צל או חושך של העדר, כמו "צלא דמהימנותא", דהיינו צל או חיסרון של אמונה, אלא צל של הקב"ה, צל מגן של אהבה. אותו אור גדול שהיה בדורות הנביאים, אור של גילוי א' לזהים בעולם, הביא גם את החטא הגדול, חטא העבודה הזרה. בגלל האור הגדול גבר גם יצר העבודה הזרה, כי "כל הגדול מחברו – יצרו גדול ממנו". וכשאנשי כנסת הגדולה אמרו "לא איהו ולא אגריה", כלומר שאנו לא רוצים את יצר העבודה זרה ולא את השכר שמקבלים כשמתגברים עליו, מבין ר' צדוק שבכך הם בעצם גרמו שנסתלקה הנבואה. כלומר, במדרגה הגבוהה שבה קיימת הנבואה יש מעין עסקת חבילה, שאיתה מגיע גם יצר העבודה הזרה.

צל ידו

ממשיך ר' צדוק:

אבל עוד ידו נטויה בהסתר פנים לזכות לאור גדול יותר על ידי ש"אשים דברי בפין" – שכל חכמת חכמי תורה שבעל פה הוא דברי אלקים חיים. כאן אומר ר' צדוק את התזה השנייה שלו, שהסתר זה של אור הנבואה הוביל לכך שנזכה למשהו חדש, גדול, והוא חכמת התורה שבעל פה:

וכמו שכתוב בבבא בתרא דאתאמרא הלכה למשה מסיני כותיה, וכל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמרה למשה מסיני, ועל כן חכם עדיף מנביא. דאף שהוא בהעלם, הוא

נאמרות התפילות באמצעות מדרשים על הטקסט וכן "באמצעות מעשי דילוג מודעים(1)". אם קשה לכם להזדהות עם נוסח התפילה ברמת ה"פֶּשֶׁט" כי אז היעזרו נא ב"דרש", היא אומרת. כלומר תמצאו – או תמצאו, מדוע לא? – מדרש כלבכם, ובמקרים מסוימים, על פי שיקולים מסוימים, אפשר שתביאו בחשבון גם דילוגים מסוימים.

כבוד רב ניכר גם בדבריה הזוהרים על "שינויים נצרכים" בנוסח התפילה בעקבות המהפכה הציונית, ולאור השינוי במעמד האישה ותמורות נוספות. אם לאורך כל הקריאה חשתי כי "לך תפילתי ואני" הוא לא רק ספר אישי מאוד אלא גם ספר נשי מאוד, כאן התחוויר לי שרק אישה הייתה מסוגלת לכתוב את הספר הזה. לדון במקומה של ברכת "שעשני כרצונו" בימינו, או לומר שאישה יכולה להמיר את "מוֹדָה אֲנִי" ב"מוֹדָה אַנִּי", יכול גם גבר. אבל כדי לצאת מקופסת הקיבוע המסורתית, להראות מתי נכון להתגמש, לנסח "אסטרטגיות" להתמודדות עם התפילה בתוך מסגרת ההלכה, להרות וללדת רעיונות חדשים ומדי פעם אפילו להציע נוסח לתפילה מקורית שחברת בעצמך (עמ' 277, ועוד), צריך כנראה להיות אישה.

מתוך ההתבוננות המעמיקה של "לך תפילתי ואני" עולה תמונה רחבה מזו של אדם הפונה אל אלוהיו. עולה הידיעה כי עיקר עניינה של התפילה הוא פתיחת צוהר שבאמצעותו מסוגל היחיד, בכוח הדיבור שניחן בו, לבקוע מתוך קיומו החומרי הקטן והמוגבל ולהתחבר עם הציבור, עם עם ישראל לדור רותיו, עם העולם ועם בורא העולם. ומתחזקת ההבנה כי דווקא התפילה הסדורה בסידור היא שמעניינה את האפשרות למי שמעפר בא ואל עפר ישוב, מי ש"משול כחרס הנשבר וכציץ נובל", להתחבר אל הנצחי והנשגב שמעבר לקיומו הפרטי החולף. ולהפוך, לפחות שלוש פעמים ביום, לטרנסצנדנטי. והרי אלוהים אינו זקוק לתפילת האדם. הוא "זקוק" כביכול לקיומו של האדם ו"זקוק" כביי כול לכך שהאדם יודק לו. תורת החסידות מרבה לעסוק ביחסי הגומלין הללו שבין אלוהים לאדם, ופרידלנד, כאמור, מצויה בחסידות ומרבה לצטט ממנה – אבל התפילה איננה בשביל אלוהים. התפילה היא בשביל האדם. "תפילות כנגד תמידין תיקנום", וכל המילים האלה, הסידור, השבח ההלל וההודיה, קבלת עול מלכות שמיים, הם "עבודה שבלב" – כלומר עבודה שבמחשבה ובתודעה – כנגד עבודת הקורבנות שנועדה לקרב את האדם אל "שומע תפילה". ואולי, כך אני חושבת, הקורא מתוך הסידור נקרא "מתפלל" מפני שעל ידי מעמד התפילה – על ידי האזנתו לקולו שלו האומר את המילים שתיקנו חכמינו – הוא נהפך למְפַלֵּל, כלומר מר למְקַנָּה, כלומר למי שקו (מלשון "תקווה") מתוח ממנו אל האינסוף. "משול כצל עובר וכאבק פורח", כן, אבל עם קו ישיר למלך חי וקיים.

לקראת סוף הדרך מעמיקה פרידלנד לדבר על "סוד ההתכללות" הקבלי, המגלה כיצד ניתן "לע" שות מתורה תפילה" (רבי נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן). לפי "סוד ההתכללות" הכול כלול, עד כדי כך ש"גם ה' (הוא) מוען התפילה וגם האדם (הוא) נמען התפילה". מפני שבדיוק כפי שעולה מן הפסוק "לך אמר ליכי בקשו פניי, את פניך ה' אבקש" (תהלים כז), האמת היא שאין בין ה' לאדם כל חציצה. ●

תשובות // 1. מזון / 2. תרומת הדשן / 3. בין המשקוף לקורה, בפניות העליונות של שער כדורגל / 4. צהוב, בצבע הרקע של לוחיות רישוי / 5. 16:9 / 6. שאנר צ' / 7. מימין לשמאל: אדום, ירוק, שחור, צהוב, כחול / 8. לולאה / 9. דברי ימי נרניה / 10. האופרה הישראלית ותיאטרון הקאמרי / 11. שיראז

IN PARTNERSHIP WITH
ERETZ HEMDAH AND WORLD MIZRACHI

"אלף נכנסים למקרא..... ואחד יוצא להודאה"

אם החלום שלך לגדול בתורה!

ותרצה להיות מנהיג רוחני ולהשפיע על כלל ישראל,
מתוך תורת ארץ ישראל!

הצטרף לתוכנית חמש שנתית המקנה כלים להגשמת **החלום!**

מנהיגות תורנית

בשותפות עם מכון ארץ חמדה והמזרחי העולמי

חלגה נדיבה מאד

ניתן להרשם עד כ"ב באדר תשפ"ג (15.3)

תוכנית הלימודים:

- הלכה בעיון והכנה למבחני כושר "רב עיר" של הרבנות
- בקיאות בש"ס ופוסקים
- מחשבת ישראל ותנ"ך
- קורסים ביחסי אנוש והנהגה ציבורית
- אפשרות לתואר שני בהלכה ומדע במהלך הלימודים

תנאי קבלה לשנת תשפ"ד:

שנה ז' ומעלה | שירות צבאי (לחייבי גיוס) | מספר מבחני הסמכה לרבנות
התחייבות לצאת לשליחות בתפוצות | שפה שניה (עדיפות) | עד גיל 30

להצטרפות לתוכנית: הרב דורון פודלשוק

054-9766738 | 02-5371485

ravpodlashuk@eretzhemdah.org

www.eretzhemdah.org

